3 1761 08443359 8

PG
3948
K6D43
1911
c.1
ROBARTS

6.

Purchased with funds

donated by

Petro Jacyk

Educational Foundation

Михайло Коцюбинський.

ДЕБЮТ.

ОПОВІДАННЯ.

Виданнє українсько-руської
Видавничої Спілки.

С.-ПЕТЕРБУРГ—ЛЬВІВ.
1911.

LIBRARY
MAY 20 2010
UNIVERSITY OF TORONTO

Тип. Императорскаго уч. глух. (М. Аленевой), Мойка 54.

Дебют.

Найбільш турбовала мене одежа. Шоколадна, в рогіжку, перероблена з старої панської, купленої на товчку. Вона мала цілком порядний вигляд, тільки на ліктях трохи протерлась. Я чув свої ліктї: ось-ось там трісне і вони вилїзуть. Я почув навіть прикрий холодок в лікті, коли вилїз з вагона і побачив на станції якийсь шарабан. Я відгадав. Се були конї, вислані з економії, і голений хурман в широкій бурці, в шкуряному картузї, взяв з рук моїх чемодан і навіть підсадив „пана навчителя“.

Сїрий осїннїй ранок курився дрібною мжичкою, а в нїй пливли, наче напів забута казка, дерева, поле, оселї.

Щоб зовсїм прогнати сон і підбадьоритись трохи, я почав уявлять собі нових хазяїв. Себ то творити, бо я їх нїколи не бачив. Усї вони, наче живі, вставали поволї в моїй уяві—хазяїн, хазяйка і їхнї дїти, такі ласкаві, добрі, а я був в центрі і все круг мене тілки вертїлось.

Я пережив чимало гарних моментів, упивав ся владою, менї було тепло у тому гнїздї. Але поволї, коли ми минаем верству за верствою й холодна мжичка проймає тїло та стїкає з лиця за комір, якось втрачаю свою позицію і центр займає ворожа, чужа родина. Коли-ж з-за горба показалось нарештї соломяне царство панського току, з стіжками, скиртами та ожередами, з безконечно довгими стодолами та воловнями—я чую, як моє тїло стає холодним і задубілим і намагаюсь не цокотїти зубами.

Новий жовтий високий дім. Я нерівно переставляю закляклі ноги в високих сїнях і мої кроки гудуть десь аж під стелею. Двери в столову одчинені; дивлюсь на голі соснові стїни, переступаю поріг і йду вдовж столу, довгого й білого, наче санна дорога. З другої хати, на зустріч, виходить хазяїн. Я знаю, що він бачить моє червоне, змерзле лице, а я дивлюсь на його бороду, по мокрому забороновану гребнем направо й налїво. На рідкому волоссї теж блищить борозна. Стискаємо руки й схиляємо голови, але я чую, як його очи лїзуть десь по за мене, назад, і чую, що там коло дверей щось воорушить ся.

— Моя дочка Анеля, говорить пан Адам. — Пан Віктор, навчитель Стася...

Вертаюсь назад і стискаю суху холодну руку.

Ми сїли за білий стіл, але перед очима в мене стоїть суха чорна фіґурка з похилим станом, і довгий ніс, і якісь риски коло холодних уст. Найбільше займає місця тепла кортова куртка, цупка і неестетична. Пан Адам кладе руки на стіл і проганяє ними той образ. На руцї в нього грубий перстень-печатка, від якого рука ще важча. Нам дають чаю, гарячого, міцного, що блищить в склянцї, як стигла вишня. На столї масло, жовте, тверде, наче щоки сїльської молодицї, густа сметанка і чорний хлїб. Мене наповняють пахощі чаю, кміну у хлїбі й соснових стїн, лице горить і очима, вохкими од гарячої пари, я стежу за дугами волосків з бороди пана Адама. Він менї починає подобатись. З четверокутного виду, з сїрих очей, з важкого тїла—віють солїдність і спокій. Тим часом я знову чую, що менї заважає чорна вугласта фіґурка, там, за плечима, десь у кутку. Той „трупик“ з блїдим лицем. Притискаю міцнїйше до себе лікті і нїзащо не обернусь назад, хоч мене щось так і тягне.

Зате пан Адам поверта туди голову і говорить поважно:

— Powiedz, moje serce... Анелько!.. Анелько!..

Я теж озираюсь—нема нікого. Панна Анеля десь щезла.

Мій учень іще не вставав. Пан Адам спокійним тоном викладає свої педаґоґічні теориї, сірий день так само спокійно дивить ся у всї чотирі вікна, стиха шумить самовар у куточку, а менї тепло, не хочеть ся встати і думка лїниво питає: нївже цїла родина тільки з трьох душ?

Стасїк чудова дитина. Коли він спинивсь на порозї в столову на худих ніжках і я побачив його широкі, готові світ весь поглинуть очи, він був як квітка на тоненький стеблинї, що пнеть ся до сонця. Ми дуже скоро зійшли ся. Він помагав менї роскласти річи в призначеній для мене кімнатї; робив се з великим запалом, розчервонїв ся і весь час не вгавав. Тепер я дізнав ся, що в родинї є ще й четвертий—мама. „Мама Костуся“. Вона хотїла, щоб татко найняв до нього бону, а татко найняв пана навчителя. Така стара дивачка! Правда? Бо вчитель краще. Правда? На що йому бона, коли йому вже—постійте—скільки?..—сїм років, девятий... ах, нї, він помилив ся: сїм-восьмий. У Тадзя з Підґаєць є бона... пан навчитель не знає?—така дурна гуска! Він в неї питає—на що сотворені бідні?—вона не знає. Він в неї питає: на що сотворив Бог „moskalów“, що Польшу забрали? Чому Бог не встидав ся, як творив людей голих, а людям сором ходить без сорочки? Вона нїчого не знає. Вона тільки кричить. Така дурна гуска. Не правда ж?

Весь час усякі питання стрибали по хатї, вертїлись круг мене, і нахилялось близько до мене тепле обличче разом з парою променисто-цїкавих очей.

Врештї ми все росклали і прибрали мою хатинку. Я був наче у себе. Тільки дві річи стояли в хатї чужі і навіть наче ворожі: біла дубова шафа, на-

глухо закрита і довга незграбна скриня, застелена зверху сільським, домашньої роботи, килимком.

До обіда „мама Костуся“ не вийшла. Ми розмовляли тільки з паном Адамом. Стасік часто блискав очима і щось питав. Панна Анеля мовчала, держалась сухо і наче осторонь. Вона керувала обідом, набірала нам страви, одсилала обід у хату „старої пані“, але з нами не вступала в блищі стосунки, так що я раз тільки стрівся з нею очима. Скільки їй літ? Літ двадцять пять, двадцять сім. Когось вона мені нагадала—похила, в чорній одежі, з блідим, змарнілим лицем. Вона куталась в хустку—їй холодно. За десертом я знов зиркнув на неї.

— Пан позволить ще кави?

— Красненько дякую, досить.

Може се чиста фантазія, але я бачу на обличчі у неї тінь од ксьондза, в лініях носа і уст—костельну архітектуру, чую в складках одежі затхлий дух ризниці.

Врешті—що мене має обходити якась панна Анеля?

У вечері Стасік повів мене на мамину половину. Там було так душно, що грудям бракувало повітря. В кутку на канапі, при лямпі, сиділа пані Констанція і розкладала пасянс. Біле хвилясте волосє світилось від лямпи сріблом. Не поклавши навіть колоди, „мама Костуся“ привіталась зо мною і знов нахилилась над картами. Минуло у мовчанці довгих кілька хвилин, коли врешті пані згорнула карти, обернулась до мене й зітхнула:

— Не вийшло!

І я побачив такі добрі засмучені очи, що й мене обняв жаль.

— Задумала таке важне... таке важне для мене— й не вийшло...

Вона питала мене про родину, трохи про мене... Такий молодий! Коли б не помер її хлопець, йому б

тепер було так само літ девятнадцять... Потому звеліла подати чаю, замовкла, задумалась і знов розклала пасянс. Що вона думала, про що ворожила?

Скрізь попід стінами тулились канапки, кушетки, мягкі фотелї з подушками й подушечками і млїли в гарячій густій атмосфері. На меблях і долї валялись книжки. Стурбоване чоло сивої жінки схилялось над столиком і трівога блукала обличчем, коли рука підносила карту і, вагаючись, клала на місце. Менї хотїлось, щоб на сей раз вже вийшло.

Однак не вийшло.

— Ви знаєте, що я задумала? Тільки не смійтесь з старої дивачки. Я хтіла знати, чи скоро настане між людьми рівність? Чи скоро згине неправда? Не вий-шло!

Резиґнація й сум.

Потім менї ворожили. Менї випало скоре багатство, лист і дорога.

Ну, значить треба прощатись.

Погода змінилась, настала посуха, земля висохла так, що під ногами дзвенїла. Небо було безхмарне й блискуче--сине. Ми з Стасїком часто ходили гуляти. Дім наш стояв на горбку, над самим ставом, за ставом збили ся в купу черепляні дахи містечка, влїво від нього тяглись безконечні панськи лани, а за домом ріс парк, який властиво тільки й робив нам осїнь. Ми любили блукати по ньому, між жовтими деревами, під синим небом. Сонце світило, як лїтом. Осїнь горіла на сонцї, як сильна рудоволоса жінка в блакитній шовковій суквї. Молодї липи вже роздяглись й стояли голі, мов дїти у своїй безсоромности. За те під ними скакав вогняними язичками скручений лист і поривав ся кудись летїти. Особливо гарні були клени, тепер такі легкі. У своїй прозорій жовтизнї вони нагадували румянець сухотницї. Щось світилось в них нїжне, сумне і безнадїйне. А між галузок ховалось таке

неймовірно блакитне небо, що ми переводили очи на чисті простори й рівняли.

По зруділих стернях, затканих бабиним лїтом, ми збірали останнї квітки—карловаті волошки на кривих ніжках, на пів зсохлі гвоздички, запорошені скабіози. Напивались різким осїннїм повітрем, яке грало на сонцї, наче шампан і коли повертали до дому, заставали пустїсенькі хати. Пан Адам молотив на току, панї Констанція не вилазила з свого кутка, а панна Анеля вічно тепер сидїла в пекарнї, або в коморі. Часом тільки вона дїловито проходила з кухнї через столову й назад, в білому хвартушку, з злегка закачаними рукавами і за нею йшов міцний запах маринованого оцту або кислого молока. Ключі при боцї дзвенїли.

За вечерею ми сходились не на довго. Пан Адам був стомлений і мусїв рано вставати, панна Анеля куталась в хустку, позіхала в кулак і на мене не звертала уваги. Я був увічливий, але платив їй тім самим. Її довгий ніс, що мав звичку на кінчику червонїти, її похила пісна фіґура, яку вона наче зумисне ховала в хустку,—мене дратували. І я нетерпляче чекав, коли вона нарештї встане, підійде до батька і поцїлує в чоло, а в одповідь дістане мягким баритоном:

— Спи добре, moje kochane dziecko...

Лямпа в столовій гасилась,—усї росходились і вечірне життє починалось по окремих хатах.

І так минав нам час. Осінь танула, як воскова свічка, ставала все прозорійшою й лекшою. Жадна земля випила за лїто сонце і воно стало блїде, анемічне. А земля мусїла вмірати од голоду й спраги, бо чаша сонця стала порожня. Вже блакитний шовк неба покрив ся мережевом чорних гилячок, наче ажурною мантїлю. Потому почали ся дощі і вітри. Природа довго боролась, шуміла, протестувала і не хо-

тїла скоритись. А таки мусїла. В покорі нижче спустилось сїре та обважнїле небо і придушило дахи домів у містечку та вершечки дерев. В покорі прилїпивсь до землї мокрий, зруділий лист, або жалко тріпавсь між чорних галузок. Далиня дивилась з поміж дерев помутнїлим оком. В покорі плазували дорогами, немов сїрі вужі, блискучі болотяні колїї. Ще далї — лице неба стало суворим, його уста дихнули холодом. І побігли по стежках перед лицем вітра скручені листя, наче купа мишей. Потому, несподївано зразу труснуло снїжком, і земля здавалась аркушом паперу, на якім дитина пробувала фарби— зелені, руді і сїрі.

Тепер вечори стали довгими і ми засижуємось. Топимо комінок. Пан Адам оповідає свої пригоди, коли, по повстаннї, ще малим хлопцем, мусїв тїкати за кордон з батьком. Панна Анеля плете якусь хустку— і не підводить очей од спиць, а я дратуюсь. Чого вона мене іґнорує, наче мене нема у хатї? Що вона собі думає? Я починаю чути зненависть до неї, до тих вічно спущених очей, до нїмих губ, до деревяних спиць, які займають цїлу її увагу.

Раптом клубок летить їй з колїн і котить ся просто менї під ноги. Я підіймаю клубок і несподївано кажу:

— Панна Анеля позволить менї держати клубок?

Вона здіймає на мене очи і в їх сїрій безоднї прискають на всї боки промінчики здивування і глуму.

— Панови буде незручно.

— О, навпаки!..

Знов спущені очи і холодне обличє, але то вже нїчого. То вже нїчого. Тепер від мене до тебе йде отся нитка і нас єднає. Ось кладу на клубок руку і тепло моєї руки кожен раз проходити буде між твої пальцї. І ти будеш мене почувать.

Пан Адам ходить по хатї, оповідає. Тепер він саме блукає по Бельґії і шукає роботи. Ось він наняв ся на фермі і вже молотить, а я рішаюсь уперто

дивитись на панну Анелю. Се грубо, я розумію, але я хочу, се вихід для злости, що кипить в мені. І я дивлю ся. А ні зморгну.

Вона чує мій погляд. Її повіки злегка тремтять, голова опускаєть ся нижче і поднімаєть ся знову, під тонкою шкурою на ліці блукають тіни.

Врешті вона зводить на мене очи—і ми хвилинку дивимось, як два вороги. Потому вона гасне і никне над спицями, ще більше холодна, ніж завжди.

А за хвилину бере від мене клубок, кида сухе „спасибі“ і підходить до батька.

— Ти йдеш вже до себе? Spij dobrze, moje kochane dziecko...

Я стежу за нею до самих дверей і щось сміеть ся в мені:

— Ага!

Мама Костуся мала свої „великі дні“.

Звичайно ми рідко коли бачили її, але в такі дні вже з самого ранку в домі панувала трівога. Ще перед ранїшним чайом в столовій зявлялась пані Констанція, незвичайно рухлива і енерґічна. Її вяле обличе стягнулось, погляд твердий і в кожній закрутці срібного волосся—рішучість. Одсува покоївку і сама хоче мити посуду. Так, так, моє серце, хто хоче їсти, мусить заробити на хліб. Склянки брязчали, дзвеніли та скреготали в її руках, вода хлюпала з миски. Покоївка стояла ні в сих ні в тих.

— Чи ти пила вже чай? Ти рано встала, вже наробилась, напий ся, серце, ранїйше за нас...

Летить до долу склянка і в брязг розбитого скла влилось налякане „ах“!..

Мама Костуся вже під столом.

— Ні, ні, не турбуй ся. Сама наробила, сама і зберу.

Збіра черепки і ріже палець.

Кров наче ще більше підіймала настрій. Завязувала палець і держучи його перед себе, бігла з столової в кухню, налягаючи трохи на ліву ногу.

— Де куховарка? Мелашко! Мелашко! Що людям на обід вариш? Покажи зараз... Осе такий борщ? Не могла більше сала узяти? Як ти годуєш трудящих людей? Ах, Боже мій... Ах, Боже мій!.. Таке безладдє! Де панна Анелька? Ключі! Зараз ключі!..

Панна Анеля бігла з затиснутими устами, ключі дзвеніли в неї при боці, а пані Констанція мало не рвала їх звідти.

Вона тягла до комори з собою Мелашку і в якійсь нестямі, уся червона, хапала всяку провізію.

— На!.. на! на!

Потому бігла у хати робити лад. Перевертала усе в буфеті, висувала шухляди комоди і так їх лишала, бралась за щітку, щоб замітати підлоги і коли за нею бігли збентежені слуги, вона їх відсувала рішуче.

— Ні, ні, спочиньте трохи. У вас і так багато діла.

В обідню пору настрій пані Констанції підносивсь до найвищого пункту.

Ми сідали за стіл — „мама Костуся“ в голові столу — і як тільки приносили страву — вона зверталась до покоївки:

— Поклич мені прачку.

Входила прачка, висока, не молода вже Устя й ставала біля порогу. Заголені по лікоть руки, вохкі й червоні, звисали по обох боках.

Пані Констанція присувала до себе стілець і прохала:

— Сідайте, Усте, пообідайте з нами.

Устя, звісно, не хтіла і уперто стояла біля порога.

Але хазяйка вставала з-за столу, обіймала Устю за стан і садовила рядом з собою.

Потому сама виповняла тарілку і коли пан Адам, по звичці, простягав руку по страву, вона казала:

— Перепрашаю. Перший і кращий шматок трудящим рукам.

Ставила страву поперед Устю,відтак брала її червоні, зморщені від окропу і мила руки і підносила вгору.

— Осї руки, панове, всїх нас годують.

Устя сиділа як на кілочках, чужа й непотрібна, пан Адам добродушно всміхав ся, а панна Анеля тїснїйше затискала уста.

Тільки Стасїк жер маму блискучим оком.

За другою стравою настрій хазяйки раптом згасав. Вона несподївано вяла і, недоївши страви, вставала від столу. Покоївка подавала ій руку і ми дивились, як вона сунулась вздовж столу, припадаючи на лїву ногу і звісивши втомлену голову.

Теперь вже не скоро побачиш її в столовій. Вона на довго засяде у своїй хатї і там, за помічю пасянса, розвязувать буде соціальні питання.

Ай! Певно вже шоста! Де сїрнички? Засвічую свічку—ну, так і є: доходить шоста. Ще вікна чорнїють, а я вже мушу вставати. Не хочу! Чорти б її взяли, на віщо вона тобі? На віщо, скажи на милість?.. Сон мягко здушує груди, кладе на лице лапу і тягне назад у ліжко. Сплю. Солодко, міцно і навіть сон бачу. Раптом зскакую з ліжка і з переляком дивлюсь на годинник: спав дві хвилини.

Ще трохи є часу. Рівно о пів до сьомої панна Анеля пройде через столову у кухню. І ти для того товчешь ся по ранках, не спиш і робиш всякі комедії? Осел ти і більше нїчого. Дурень останній. Щоб першим в домі стиснути її холодну руку і почути в долонї кістяк... щоб зазирнути в ті очи, що може ще бачать образ святого, до якого ось тільки молились...

Дуже потрібно! Комедіянт!... Чого властиво ти хочеш?.. Ай, швидче... Той сурдут має постійну звичку за щось зачіплятись. Лишилось тільки десять хвилин. Де щітка? де щітка, лихий би забрав її разом з...

Поставлю свічку на бюрко і вийму з шухляди щоденник... Тепер вже можна одчинить двери в столову. Готово. Ще пять хвилин. Беру перо в руки... Гм... гм... Я люблю вставати рано і сїдать до роботи, коли голова свіжа... Тодї думки пливуть так вільно і фантазія... ах, дїдько б узяв тебе разом з усїм осим!.. Скручую вязи і дивлю ся в чорну столову з сїрим вікном. Здаєть ся—скрипить. Стукає серце. Цїла вічність минає. Ну, от... нарештї.

Одхилились в глибинї двери і панна Анеля, в білім капотї, свічка в руках, як євангельска дїва, сунеть ся тихо повз довгий стіл. Я підпускаю її до своїх дверий і лиш тодї голосно кажу:

— День добрий паннї Анелї!

Й біжу до неї з пером в руцї.

— Пан Віктор уже не спить?

— О! я люблю вставати рано й сїдать до роботи, коли голова...

Ах, чортовиннє! в тих очах таки сидить якийсь святий: святий Антонїй чи святий Рох... Я його вижену звідти...

Але він втїк вже разом з Анелькою в кухню.

Осе і все?

Нї, вона ще буде вертатись через столову. Я почекаю. Згортаю руки на грудях і хожу по хатї од стїнки до стїнки, наче на чатах. Ранок сїріє у вікнах, полумє свічки гнеть ся од вітру. А я прислухаюсь: чи рипнуть двери?

Коли вона входить, я обпіраюсь плечима в одвірок і приковую погляд до її шиї. Вона несе той погляд через столову, похилена трохи і гострі дужки худих плечей підіймають її капот. Не озирнулась нї разу. Ах, ти осел перістий... До чого гра?

Підхожу до свого щоденника, що вишкіряє до мене білі сторінки і—бац! бац! ним об стіл.

Гайда в шухляду!..

На довго? Чи не до завтра?

Зимою ми не багато мали розривок. Часом, в неділю, до пана Адама зїздились гості. В залі світили світло, здіймали з меблїв покровцї і хоч велика кімната тодї менче ставала подібна до шпіхлїра, холод стояв у нїй такий, що при розмові йшла з рота пара.

Мене прохали до товариства, але я йшов неохоче; хіба надія, що панна Анеля часом заскочить до залї і що менї вдасть ся раз зайвий скаламутить її холодний спокій своїм упертим зором—мирила мене з мало цікавим для мене товариством. Там засїдали сусїднї дїдичи, гречкосії, що світили білими лобами при смаглих обличчях, з яких не встигла зійти ще лїтня смага, кругленький, рожевий і лисий директор сахарнї, фабричний лїкарь і затабачений ксьондз. Всї вони мали велику шанобу до пана Адама за його рівний характер, солїдність і гуманїзм.

— Наш пан Адам—апостол!..

І „апостол“ розбірав сварки та суперечки, мирив сусїдів, давав усякі ради.

Вся компанїя почувала себе чудесно, ксьондз сипав „віци“ і чхав од табаки, знов чхав, лякливо озиравсь, чи не входить панна Анеля і шептав такі анекдоти, що білі лоби червонїли од сміху і навіть солїдний директор трусив своїм животом. Але пан директор не мирив ся з успіхом отця канонїка. Він часто їздив в столицю, знав ся із самим „ґрафом Тишкевичем“ і морозив публїку такою тонкою полїтикою, що всїм аж очи лїзли на лоб.

Я нишком хухав на пальцї і од зануди водив очима по стїнах, по великій ґравюрі з Яном Собєским під Віднем, по портретї Косцюшко. Відтак роздивляв ся альбоми, або заглубляв ся в „Mohorta“ Вінцета Поля з малюнками Андріолї, з якого фантазія ілюстратора перла, як тельбухи з розпоротого живота.

Нї, на половинї „мами Костусї“ менї далеко краще! Особливо раннїми вечорами, коли зимове сонце вже

сїло, а по хатах не світять ще світла. Панї Констанція має свої фантазії — в неї топлять соломою.

Долї лежить околіт, слизький, морозний і з житнїм духом. В грубі повно вогню, аж гуготить, а Стасїк тримає в руках довгу солому, немов натягає золоті віжки і здержує ними огнених коней, що мчать ся ослїп і бють в нестямі сїрими крилами диму. Світло од груби золотить протилежну стїну і круг Стасїкової голови сїяє німб. Панї Констанція в задумі сперлась на руку, в тихій задумі завмер в кімнатах присмерк і гасне в вікнах вечірне світло.

Коли ж нарештї вносять в кімнати лямпи, за вікнами буденний світ стає одразу таким прозоро-синим, глибоким і нереальним, наче проснив ся.

Мої відносини до панни Анелї трівожать мене. Уже всї помічають, що за обідом я не спускаю з неї очей. Я знаю, що в моїх очах закоханий вираз, я хочу, щоб той вираз розуміла панна Анеля, а тим часом я її ненавижу. Менї противний той пісний вид, і довгий ніс, і вся її пласка фіґура з гострими дужками плеч. А нарештї той клерикальний дух. І разом з тим я буваю щасливий, коли вона звертає на мене увагу, дозволить зробить їй дрібну послугу, скаже прихильне слово. Варто було тільки поглянуть на мене в той вечір, як панна Анеля запрохала мене катать ся! Я садовлю її в санї, наче пакую дороге скло, кутаю ноги, оті противні ноги в високих теплих кальошах, у домашнїх панчохах, мощу під плечи, а від того, чи надїне вона на вуха хустинку—залежить доля цїлого мого життя. Ах, панно Анельо, ну прошу! блага-аю! Чи тепер добре? Чи не завіє?

Щастє переповняє так мене всього, що витискає з мене навіть слова. Я сижу мовчки коло панни Анелї, чую ззаду високу спинку саней, а в грудях запертий віддих. Вона так само мовчить. Конї мечуть копитами

сніг, сані пірнають в вибоях. Стає незручно. Треба почати. З чого почати? Де мої думки? Мовчу.

— Скажіть же що небудь. Сьогодня пан Віктор зовсім не цікавий.

Туманію ще більше. Ні сліду думки. І ні словечка... ні півсловечка. Починаю кипіти. Дурень. Нездара. Закипаю нарешті до споду і кричу в собі: ну, щож із того? Чим дурнійще, тим краще! Набіраю в груди повітря і випалюю раптом:

— Я викрав вас з дому й везу до вінця.

— Ха-ха! Що ви сказали? Яка дурниця!..

Я теж смію ся і разом з сміхом знахожу думки і рівновагу.

Тепер навпаки — нема і хвилини антракту.

Я розмовляю, жартую, в мене вселилось наче молоде цапиня. Як гарно було б перекинутись раптом і пірнути лицем в молодий сніг! Вона мені каже: а справді! Але надії нема: дорога рівна. Щоб зробити панні Анелї приємність—готов помогти їй і викинуть з саний. Побільшено жваво накидаюсь на неї, обіймаю за стан і під рукою чую ребро.

Вона налякалась, кричить, в голосї чутно сердиту нотку.

— Пан збожеволїв!... Дайте ж бо спокій!...

Ну, як би там врештї не було, відлеглість між нами стала зразу коротча і я все чую на кінчиках пальців її ребро.

Вона трохи надута, але то ще нїчого.

До дому привозим з катання морозні щоки і гру вогнїв в оцї. Якийсь фермент. Панна Анеля жвавіше ходить по хатї, розмовляє зо мною і нї з того нї з сього аж двічи цїлує пана Адама в чоло. Я був невимовно щасливий і в думцї собі говорив: ага! ага!..

Ми знов всї троє сидїли в той вечір перед каміном. Я примостив ся до панни Анелї найблище, наскільки позволяла пристойність і стежив, як вона шила. А коли в неї впала з колїн робота, підняв

шитво і, подаючи, поклав свою руку на її руку і так продержав пару секунд.

Панна Анеля уперла в мене здивовані очи з холодним блиском, а я почув одразу на кінчиках пальців її ребро. Фу, як противно!

На другий день панна Анеля не вийшла з своєї кімнати.

Тепер дні потягли ся для мене, як синий чад. Зо мною холодні, од мене видимо тікають, а я втрачаю помалу дар слова і всю вимовність слова вкладаю в очи, у вираз обличя. Я звязав свої очи з життєм панни Анелї, з її найменчим рухом. Мої очи кричали, пекли, штурмовали, щоб у них глянуть, щоб прочитати в них муку, кохання, бажаннє. Щоб тільки звернути на себе увагу, перестав їсти. Менї було легше, коли панна Анеля за обідом мене прохала. Проте я уперто зрікав ся і терпів голод і терпів муки, коли любимі страви пересувались безнадійно повз мене і зникали у кухнї. Мене дратувало, ще я маю занадто рожеве обличє. Я зжену з тебе всї фарби! Я тебе зроблю жовтим, прозорим! Я зумисне не спав по ночах, щіпав собі руки, коли морив мене сон і бігав по хатї. Вранцї на панну Анелю дивились змучені очи, змарнїле обличє. По недїлях почав ходить до костела, слїдком за нею. Так, так. Я — до костела. Між гудїннєм орґанів і димом кадильниць я бачив тільки вузькі похилі плечи та кінчик носа, що упірав ся в побожно складені руки. Зненависть до тої фіґури гострила мою уяву. Я смакував її хиби, дефекти тїла, маленьку душу, безсилий розум. Чогож я чіпляюсь до неї, мов ріпях до подолку спідницї і так само як він волочусь по землї у поросї й брудї? Чого менї треба? Яка сила пхає мене в безодню і каже: грай ролю—іменно, іменно, я розумію, що се лиш гра! — і дає менї певність, що не покину гри і не обірву ролї, аж поки не доведу їх до самого краю,

які б результати не були; що так само, як досі, я буду втискати в душу чужої людини свою істоту, накидати свої бажання, засівать своє „я“. З повним завзяттєм, всякими способами!

Справді! Я нераз думав над сим. Хіба своє „я“ ми не сієм так само уперто, як смітниковий бурян насіннє? Як всі ті кульбаби, репях, кропива і т. инше, що окриляють насіннє і кажуть: лети! що спускають його по талих водах, наче човни, мішають з болотом, аби тільки прилипло до людської підошви. Що гачками, щетиною та колючками — влазять в одежу, в звірячу лапу, в собачий хвіст, аби тілїки заняти більші простори. Чи не те ж саме в сфері нашої псіхіки? Хіба не так само сліпо й завзято, всякими способами, сієм „я“, шпурляєм направо, наліво, де тільки можна, готові до всього вчепити, хоч би навіть в собачий хвіст. Бодай навіть в собачий хвіст...

Але од сього не легше.

Ну, я наваживсь. Як грати, то грати. По цілих годинах сижу у себе на скрині, біля дверей і все чигаю на панну Анелю. Вона тепер рідко проходить через столову, або робить се нишком. Але раз сталось. Я її переймаю і вітаючись з нею раптом цілую руку. Вона з жахом тікає од мене, а я вже сижу на скрині і нічого перед собою не бачу. Нарешті, нарешті, коли серце своє одзвонило, я чую противний запах кислого молока од руки панни Анелї і брязк ключів при її боці. Який же я дурень, ах, який дурень!

Весь час я страшенно напружений, зморений і розстроєний. Колиб не траплялись часом події, що розбивали мій настрій і силоміць забірали увагу, я не знаю, що б було зо мною.

Сим разом героєм був Стасік.

Раз в сірий вечір в столову спішно вносили світло, бо до двору прибув становий. Пана Адама збудили

і він пускав у столовій басові нотки од пообіднього сну. Мені видко було крізь одхилені двери обидві фіґури, що сиділи край столу одна проти одної, гамалик станового, його круглі високі плечи, широко розставлені ноги в блискучих чоботях. Під ліктем у нього лежав портфель. Покоївка дзвонила склянками. Я думав мелянхолічно, що коли він скоро не скінчить справ, я не побачу сіогодня панни Анелї. А справи таки затягались, в столовій все бубонїли, шелестїли папером, кректали.

Раптом щось сталось. Я аж підскочив. Стріляють. Я бачу, як в станового зняли ся руки і впали на голову. Він хилить ся в бік, одкида ліву ногу і ось-ось впаде. Біжу в столову і бачу круглі налякані очи пана Адама.

Становий вже стоїть.

— Що з вами?—поспішно питає пан Адам.

Становий здіймає з голови руки і, блїдий, з жахом огляда пальцї. Ще раз мацає голову, роздивляєть ся руки—нї, крови нема.

Звідки стріляли?

Пан Адам мовчки простяга руку в напрямку внутрішнїх хат, де глибоким отвором чорнїють двери.

Біжу туди— і на порозї мене опікають дві жаринки Стасевих очей і дві худеньки ручки притискають до грудей пукалку з бузини.

— Що робиш, Стасїк?

— Бю москаля.

Я хапаю його за руки і тягну в глиб хати, коли надбігає пан Адам і все розуміє.

— Ах, ти!

Він лютий і я рятую дитину.

Пан Адам вертає в столову. Менї байдуже, як він залагодить справу.

Як тільки можна, я забіраю Стася до себе. Менї радісно чути на грудях біг його серця, на лицї — чисте, гаряче диханнє. Він весь — порив, бажаннє, свіже, пекуче, аж до фізичного болю.

Отся подія збірає всїх нас до купи. Навіть „мама Костуся“ покидає свою половину. Ми розбіраєм учинок Стася, ведем суперечки, сміємось разом—і се нас мирить—панну Анелю й мене.

За кілька днів — знову історія. Серед ночи мене будить якийсь гармідер, чужі голоси. Що таке? де? Сїдаю на ліжку, прислухаюсь трівожно і бачу, як попід двери, у шпарку, прокрав ся до мене червоний промінь. Чи не пожежа? Зскакую з ліжка, заглядаю в столову—звідти тягне свіжим, морозним повітрем. Двери у передпокій на ростїж, в тїснім корідорі повно людей. Економ Сава світить; в одній руцї ліхтарня, в другій канчук. Перед паном Адамом — звязаний хлоп, сильний, плечистий, голова гордо сидить на плечах. Видко роздертий в боротьбі комір і туго скручені позаду руки; мотузка аж вїлась у кожушанку.

Лиця пана Адама не бачу, лиш помічаю, що він у венґерцї, у високих чоботях і в шапцї. Важкі червоні руки висять по боках, на них падає світло.

Пан Адам говорить спокійно, густо й глибоко.

..... лайдак, давно стережу... Давно думав на тебе. Скільки раз бачив слїди од воза коло цегельнї. Вже тепер знаю, чия то справа. Признавай ся, скільки накрав? Мовчиш? Ну, кажи менї сам, що маю з тобою зробити? Посадить у тюрму? Щоб все село знало, що ти єси злодїй?

Павза. Тупо дивить ся звязаний, тупо сяє лїхтар і наче застигли люде.

— Згниєш, моє серце, в тюрмі. Пропадеш. Не хазяїн вже будеш, а злодїй. Жалко тебе. Хіба да-ать тобі добре, щоб памятав. Як вмиєш ся юшкою, не схочеш красти. Ну, кажи зараз: в тюрму волїєш. чи бити?

Мовчить хлоп, важко сопе і врештї глухо говорить:

— Бийте.

Пан Адам стоїть, наче ще дума.

Та ось тіпнулась в нього права рука, наче вкоротила ся трохи, на мить завмерла — і раптом злетіла, як ціп на току.

Ах!

Пан Адам кричить:

— Ще бити, чи досить?

— Бийте.

І знов той рух.

— Розвязать і пустити... А цеглу... назад у цегельню...

Пан Адам засапавсь. Обернув ся назад—і побачив мене.

Змішав ся.

— З тим людом... зваєте... краще...

З мене вилїтає хриплий смішок.

— Ха-ха! О, з пана Адама відомий апостол...

І ляснув дверима під самим носом.

Наші відносини з паном Адамом—холодні.

День особливо трівожний. Приходить весна, але ще сїра, ще каламутна і бє об землю крилом, наче великий кажан. Цїлий день вітер гуде на дворі; над вечір скресає річка й ламає кригу.

Я теж трівожний, хисткий, змінливий, неначе тїнь. Стою на похилости наче і хочу зсунутись вниз, щоб там мене не чекало. Я вже більше не можу. Вона! вона! моя іржа—а я залїзо. Вона мене всього сточила. Не лишила живого місця. Я її чую у всїх клїточках мізку, у грудях, в очах, на кінчиках пальців. Вона обіймає мою істоту, наче туман. Густий, важкий, липкий. Як одігнати? Анелька, Анелька, Анелька... Мила і ненависна. Замилував би і розтоптав би ногами. Мрія й упир. Ти в менї — вся. Я тільки форма для тебе. Як тебе викинуть з себе? Вниз, вниз, у безодню! Хоч би довело ся навіть розбитись.

Вона ж од мене тїкає. За обідом мовчить, а по-

тому іде до себе і не виходить до чаю. Чи вона знає, як я кохаю її?

Вітер розбива собі груди і стогне. На річці скригоче крига, сірий весняний присмерк весь у трівозї.

А в хатах пусто і сумно.

Осї порожня столова, як соснова труна, а білий стіл серед неї—неначе мрецї. За нею блакитна вітальня, де ми сиділи зимою біля каміна. Покинута, сїра, самотня. В холоднім камінї заводить вітер.

Анелька, Анелька, Анелька...

Ще далї—зала. Вже на порозї я бачу Косцюшка в червоній шапцї. Ян Собєский і досї під Віднем. Вікна повні сїрого неба. Скриплю ногами по холоднім помостї—і раптом здрігаюсь: панна Анеля сидить в куточку канапи.

Вона теж мене бачитї і наче на очах сохне, робить ся менчою.

Підхожу і сїдаю напроти.

— Панно Анельо!

Властиво —я зваживсь. Хоч весь тремчу. Кров в менї буха, глушить, я сам погано чую свої слова.

— Я дуже радий, панно Анельо, що ви... се дуже щасливо, що я вас... я давно хотїв поговорити з вами на самотї... Ви певно самі помічаєте, панно Анельо... Скажу відразу: я вас кохаю... кохаю щиро, без краю, цїлим серцем кохаю... Як би ви знали, панно Анельо, як я довго стра-ажда-ав...

Мовкну. Не можу. Спазма перещепнула голос. Коло ока бють живчики. Я зараз заплачу.

Очи в панни Анелї великі і повні жаху. Вона їх втупила в мене з благаннєм і не одірве. Вона приймає все се серьозно.

Тодї я раптом холону і кажу до себе:

„На що говориш неправду? Ти її зовсїм не любиш. Ти зовсїм байдужий до неї“.

— Панно Анельо, моя дорога ви, моя кохана... Я змучивсь... у мене душа зболїла. Я не зможу жити без вас...

А до себе знов кажу:

„Ти граєш? Граю, чи гра мене пхає—хіба я знаю?... і не можу спинитись...“

Так, так, се правда, без неї жити не зможу. Я молодий. Молодість, сили, життє—їй оддам, моїй коханій, моїй єдиній паннї Анелї...

Мовкну й тремчу, весь зворушений глибоким чуттєм.

Панна Анеля закриває долонями очи і вибігає з кімнати.

Що ж се таке?

За хвилину вертає і тиче щось в руки.

Дві фотоґрафії. Роздивляюсь при тьмяному світлї. На одній сильний, чорноволосий мущина, на другій—дитина скрутила голі пухнаті ніжки і витріщає на мене груглї очиці.

Дивлюсь на панну Анелю. Блїда, зігнулась і винувата. Білі губи насилу рухнулись.

— Ось вам моя одповідь.

Стискає долонями скронї і лишає мене самого.

Хочу кричати: панно Анельо! се нїчого не значить. Яке менї дїло, що було з вами... Я вас буду ще більше кохати...

Але нема вже до кого кричать.

Повертаюсь до себе через морок довгих кімнат і хитаюсь, як пяний.

У себе в хатї кидаюсь в крісло і кажу на голос:

— Кінець!

І чую полегкість.

Потому спокійно роздивляю ся скручені ніжки, голенькі ручки і кумедно поважнї очиці. Трохи подібне до неї. В мущини неприємні уста і грубий волос. Все се стоїть у мене перед очима і навіть панна Анеля ось тут стискає долонями голову та повертає до мене гострі дужки плечей.

Вітер стукає в вікна і ходить по залізній покрівлї. В темряві ночи шумить воскресла річка. В столовій дзвенять ложечки у склянках.

До мене приносять лямпу і прохають на чай.

Я чаю не буду пити.

Моя вся увага на причинених дверях: чи прийде в столову панна Анеля? Як тільки зачую чиюсь ходу, зараз колотить ся серце. Але се надаремно: чай пили без панни Анелї.

Вона десь певно лежить у себе з компресом на голові, менї ж нї кришки її не жалко; і навіть легше од того, що вона терпить.

Приходить Стасїк оддать на добраніч.

Пан навчитель смутний сьогодня? пан навчитель нещасний?

Так, Стасїку, так, пан навчитель дуже нещасний, але від чого — тобі рано ще знати. Надобраніч, дитино.

Я чую, що в мене похоронне лице.

Зачинили ся двери, в столовій помалу затихає житє.

Тодї починаю ходити по хатї. З одного кутка у другий. Наче в темницї. Раз, два, три... чотирнадцять ступнїв. Раз, два, три, чотире... назад чотирнадцять... од дубової шафи під умивальник.

Значить—кінець. Лишаєть ся вмерти. Жити без неї—ха-ха! Яка дурниця. Нї, нї, не можу, адже мене не кохають. Вона певно не уявляє собі, як я її кохаю. Довести силу мого чуття могла б лиш смерть. Мій труп. Та було б запізно, запізно, панно Анельо. Надаремні були б ваші жалї, бо мертвий з гроба не встане. Ти не вміла оцїнить моє серце. А воно тобі вірне і навіть стїкаючи кровю памятало б про тебе. Ти може спиш зараз, тобі байдуже, що я тут мучусь. Тобі байдуже, що перерветь ся так рано чиєсь життє. Що тобі, справдї, чуже життє! Але я хочу, щоб ти почула, як я мечусь по хатї, щоб кожний ступінь мій відбивав ся луною у твоїм серцї, не дав спокою...

Раз, два, три... чотирнадцять... раз, два, три, чотире... знов чотирнадцять.

Стукаю каблуками і прислухаюсь, як порожні кімнати розносять кроки по всьому дому.

Вже пізно. На дворі бушує холодна ніч, аж себе роздирає. Що, як би вийти отак на стрічу вітру і підставить розхристані груди, і брести по коліні у мокрім снїгу, в льодовій воді. Щоб пройняв холод і звалив в ліжко. Тоді б у гарячці я кликав: Анелько! Анелько! і простягав би до неї долоні. А вона б клала холодну руку на гаряче чоло і слухала б ніжні слова... Анелько, Анелько!..

Мої кроки жвавійші і легші.

Вона ходила б за мною, тремтїла б за кожну хвилю мого життя і я бачив би в неї заплакані очи. А коли б я одужав, вона водила б мене по хатї, а я б цїлував її руки. І нарештї...

Дурниця. Нїчого того не буде. Я повинен думать про инше. Се буде просто. Я вийду на поле, туди десь за парк, приставлю рушницю до серця й надушу ногою цинґель...

Раптом мою увагу приковує шафа. Спиняюсь. Досї наглухо замкнена, вона одхиляє сьогодня одну половинку дверей і в чорнім отворі білїють полиці, як зуби. Що там в серединї?

На верхнїх поличках знахожу в слоїках саґо і макарони, сушенї груши й халву у круглих деревяних коробках; нижче — мішок жовтих волоських оріхів, які міняють від дотику позу і гарчать, як собаки.

Одчиняю коробку з халвою і разом з віком одриваю шматок білого волокна. Кладу його в рот і хожу далї.

Мене знайдуть на полї і привезуть до двору блїдий холодний труп. Як його стріне панна Анеля? Хотїв би я бачить. Її замучить сумлїннє. От тільки — кров... Не люблю крови. Потече за сорочку, замаже

одежу і запечеть ся... Найкращий спосіб — отрута. Наприклад—морфій.

Підхожу до шафи і виймаю пару оріхів.

Наприклад, морфій. І не трудно дістати. В сільській аптеці пана Адама напевно знайдеть ся. Або роздобуду в містечку. Лягти, заснути і більше не встати. Кажуть, отруєний морфієм терпить страшенні муки — але що значать короткі, хочь би найбільші страждання! Життє без неї далеко страшнійше. Хіба менї жалко такого життя? К чорту!..

Ще два оріхи і трохи халви.

Хоч пережиті од морфія муки мусять одбитись в лиці. Будеш страшним. Та коли сього боятись, то довелось би одкинуть такий властиво найлегший, найбільш приємний спосіб, як мотузок. Заклав шию у зашморг—й готово. От утопитись я, здаєть ся, нї за що не зміг би. Кинутись в воду і довго летїти кудись у низ, коли холодне й мокре тече за сорочку і у халяви, а смерть поволї вливаєть ся в горло, і в очи, і в вуха—і знати, що там є пявки, риби, вужі і слизьке баговиннє—нї, я би не зваживсь нїколи на се... Одно з двох: або отрута, або мотузка.

Менї ще трудно зробити вибір, мій мозок працює, розбірає усяки деталї, рівняє, я енерґічно ношусь по хатї, лущу оріхи і повен рот маю халви.

Під ранок в менї виріс плян самогубства, а на столї купа лушпиння з оріхів.

Збіраю його в хустинку і виношу нишком далеко за тік.

Верби та дами з містечка надїли зелені вуалї— і ті і другі роблять весну. Вітер хитає верби й вуалї і робить їх схожими.

Весна вже настала, а я ще живий. Правда, я хожу як тїнь, блїдий, похмурий, з глибокою складкою поміж бровами. Я ношу у собі смерть і так приємно, що її бачить панна Анеля. Вона її бачить

що дня, вранці за чаєм, в обід, при кожній стрічі. Хоч я й мовчу, мої очи не відступні від панни Анелї, вони нас невидимо єднають, вони наче сївач, що ходить по полю і все сїє тай сїє... Вони вяжуть панну Анелю, її думки, волю і навіть рухи. Я певний, що вона чує їх навіть тодї, коли від мене далеко.

Менї співчувають. Пан Адам часом мовчки обійме мене за стан і сумно покива головою. „Бідний ти, бідний... Отак загине марно життє, не давши пагонів навіть“. Я читаю сю думку в його очах. Догадуюсь, що він знає усе. „Мама Костуся“ теж кличе мене до себе, ласкаво кладе для мене пасянси, які завше виходять і запевняє, що я буду надзвичайно щасливий. Що до панни Анелї, то я певний, що вона плаче десь по кутках. А менї її а нї кришки не жалко. Навпаки. Зненависть до неї зростає в менї, стає така гостра, така яскрава часом, що я не знаю—чи се не коханнє? І чи коханнє у мене не є тільки зненависть?

Чого ж я мучусь? Чому не вміраю? Бо смерть—моя остання ставка у грі. Свідомість сього, як камінь, покритий намулом, лежить десь глибоко в менї, на самому споді. А тим часом гра йде своєю чергою, жорстока, болюча і запальна. До чого? На що? Я протестую! Не хочу! Геть з нею!

Та що з протестів, коли якась сила, чужа, незрозуміла навіть, керує грою. Покірній тій силї, я веду ролю, невміло може, як дебютант, мучу себе і других і не можу спинитись. І разом з жахом од своїх вчинків зростає запал, завзяттє у грі. Зростає сила. Вперед! В безодню! По саму смерть!

Я таки ходив у грабовий гайок, туди за поле. Блукав поміж сїрі плямисті дерева з мягким ще листом. Все назирав, чи не побачу похилого стовбура, або вигідної гілки. Ставав і думав: а може тут?

Я ще не вибрав.

Панна Анеля так само тїкає од мене. Вона так часто пробуває в костелї, що коли я стрічаю її потому, у мене в вухах гудуть орґани. Kyrie elejson... гу-гу-гу-гу... Swęnta Panno... wieżo z kośći słoniowej... гу-гу-гу-гу... Вона уникає стрічи з моїми очима. Не розумію. Не розумію. Вона негарна, худа, нещасна, у неї тепер на виду ластовиннє. А я молодий, сильний, вродливий... Не розумію...

Врештї—побачимо.

Вода теж притягала мою увагу, хоч се був би найгірший спосіб. Старий запущений став зеленїв за городом. Коли він весною ламав кайдани—моя доля рішалась. Що ж дивного буде, коли наші долї зеднаєм в останнє й навіки?

У саму спеку, о півднї, сїдаю в човен. Шерсткий холодний комиш як стїна з обох боків. Між ним берізка витріщає на мене великі білі баньки. На водї ряска, немов руда кора, по нїй стрибають довгоногі павуки, перебіраючись через уламки листу та комишу. Човен ледве-ледве пролазить. Скрізь брудно. Я розумію чистьоху-нїмфу, що підстелила перше широке блискуче листє, як килимок, а тодї вже поклала своє біле воскове тїло. Фіолєтовий паслін звісив над нею свої ягідки. Татарське зіллє витика поруч з води ясно-зелені, гострі мечі. Я спиняюсь, кладу весло і дивлю ся. Я хочу познайомитись з тим, що може стане скоро моєю довічньою оселею. Як тут тихо. Я бачу, як дихає комиш, як дихає вода і ледве здіймає, неначе груди, руду кору ряски. Я бачу, як ту кору пробивають зелені голови жаб, роскривають широкі рожеві роти, а відтак плямкають мокрими губами, немов старі ласуни. Парно. Пурхне очеретянка понад водою, сяде на комишину і гойдаєть ся разом із нею. Безхвоста, короткотїла лиска пролетїла над ставом, а он пливе у небі сухий, як кістяк у своїй довгости чорногуз. І знов те саме тихе диханнє води й очерету, і знов як коралї роти зелених жаб, те

саме старече жуваннє слинявих губ, тонкі тремтячі ноги водяних павуків.

Тихо і парно.

Посуваю ся далї, на чисту воду. Вода сміеть ся і так невинно одбиває в собі блакитне небо з білими хмарками, що мене злість пориває. Запускаю весло у ту невинність і тягну звідти, наче потвору за коси, важке баговиннє, чорне й тремтяче на сонцї.

Нї, таки не втоплю ся.

Починаю свій день погано.

Вже з самого ранку я проклинаю, лютую і нїмим криком кричу до себе:

Ти! Чи ти скінчиш нарештї, нещасний комедіянте! Коли перестанеш брехати бодай собі самому? Скинь з себе тенета, в яких заплутавсь. Хоч раз будь щирий. Скажи собі і другим правду. Ну, чуєш, Вікторе, чуєш. Сміливий будь. Не бій ся. Инакше згинеш. Побачиш. Ах, правда, се правда, я чую потребу все те зробити і разом чую в столовій кроки. Біжу в столову і простягаю руки:

— Панно Анельо!

Чую, як мої очи, ось тільки холодні й сердиті, раптом заграли від почуття, голос мягкий став і теплий, простягнені руки виявляють благаннє.

— Панно Анельо!

Вона біжить поперед мене, наче не чує і має вигляд миші, що хоче шустнути в шпарку. Врештї вскочила в двери і замкнула їх за собою.

А я стою під дверима і простягаю руки.

Комедіянт!..

Ну, добре, тепер вже знаю, що маю робити. Біжу в свою хату і починаю складатись. Поспішно, наче від сього багато залежить, скидаю річи у чемодан, одну на другу, жужмом. Одсуваю комоду, виймаю хустє, шпурляю книжки, подушку.

Не кінчаю роботи. На віщо?

Чемодан лежить серед хати, як розшарпаний звір, а я сідаю за стіл. Треба ж все написати.

Одриваю шматок паперу і старанно, без вагання, вивожу: „У моїй смерти ніхто не винен“.

Деру. Занадто каліґрафічно.

Пишу те саме у друге—ну, тепер добре. Се треба покласти на видному місці. Тепер ще до дому і до панни Анелї. Що їй писати? Вона все знає. Доволї і кількох слів. Пишучи „смерть“—я зовсїм холодний і несвідомий. Се тільки слово, коротеньке, в шість лїтер—і більше нїчого. Воно навіть гарно гучить.

Тодї я згадую, що не маю мотузки. Прохати у когось не хочу. Міркую трохи—і пробую ремінь од чемодана. Нїчого. Можна.

Ремінь в кешенї, записка на видному місцї, двери в столову одхилені трохи—тепер можна вже йти.

Лїниво минаю подвірє і вихожу на поле.

От і кінець. За пів години погасне сонце, згинуть поля, світ весь, панна Анеля... Як то я прийму все те... Як дивно! Моє життє стало зараз таке коротке, що я кроками можу змірять його. Раз, два, три, чотири... Тут вже нїколи не ступить більше моя нога... Я йду, а може саме у сю хвилину весь дім вже знає страшну новину—і панна Анеля в істериці бєть ся, читаючи лист. „Я вас кохав“...

Запрягать конї!.. розіслать верхових!.. біжіть над став!.. А сама мчить ся тим часом за браму і за сльозами нїчого не бачить... Ага, аж тепер зрозуміла...

Раптом стаю. Ну, а як вона взнає, куди я подав ся? Мене почнуть шукати по ріжних місцях, а тим часом я буду висїти в гайку. Нїхто не бачив, куди я йшов.

Стаю на дорозї і безпомічно дивлю ся.

Коли щось їде.

— Грицько! до двору?

— Плуг обломив ся.

На хвилину спиняю, одриваю шматочок старої ґазети, що завалялась в кешені, й пишу на колїнї: „по дорозї у вічність останнє прощай“.

— Зараз оддайте паннї Анелї.

Рушаю далї—тепер бадьоріше.

Тепер є певність. Я скоро побачу панну Анелю. Вона кохає, вона кохає мене. Я певний. Зараз щось буде. Стовпом знїметь ся порох... копї будуть рвати з копита... бричка—як пяна, з боку на бік, а панна Анеля здіймає руки:

— Стійте! На Бога, стійте... Не треба...

Намацую ремінь в кешенї и ніжно глажу. Він менї робить приємність.

Ось вже й гайок.

Спиняюсь і обертаюсь назад.

Бачу, дорога побігла поміж нивами, скотилась в долинку і вже знову плазує під парком, до самих воріт. Нїхто не їде. Скрізь пусто. Дім стоїть тихий, неначе мертвий.

Не розумію.

Виймаю годинник. Минуло двидцять хвилин.

Ну, ще трохи можна заждати.

Стою й чекаю. Дорога, як на долонї, рівна й безлюдна.

Що хвилини виймаю годинник, нижу плечима і ховаю назад. Мене бере нетерплячка. Не може бути... Не може того нїколи бути...

Вже пів години... Така байдужність, така жорстокість... вже тридцять пять... нївже нїчого не буде?

В голові моїй просто не містить ся. Я холодїю і говорю на голос:

— Значить—не буде. Ти дурень.

Повертаюсь і, ступаючи важко, іду в гайок.

Як тільки вхожу поміж дерева, рябенькі пнї, що так услужно простягають до мене свої галузки, мов кожна рада мене гойдати, злість вилїтає з мене коротким смішком.

Смію ся з себе і з панни Анелї. Виймаю ремінь і роблю зашморг. Ось так вам, так. Міцно чіпляю до сучка ремінь. Ось так вам, так... Просовую голову в зашморг і сам не тямлю: се справжнє, чи тільки гра...

Але чим се скінчить ся?

Сижу на бігунках; на вибоях мене підкидає. З-за спини пана Адама дивлюсь на кінський зад, мокрий от поту. Дзвоню зубами, бо менї зимно. Куди ми їдемо, я сам не знаю. Згадую тільки, що пан Адам звертав ся до мене на „ти“. „Що робиш, нещасний хлопче! Ти мусиш жить для людей і для себе“. Так, так, його рука обіймала мене за стан, а моя голова лежала на його грудях, і ґузик душив мене в лоб...

Ось він говорить до мене і мої груди приємно лоскоче низький його голос. Пил вилїтає з під бігунків, як з котла пара—і се цікавить мене. Куди ми їдемо—я сам не знаю. Може пан Адам менї говорив, а може й нї.

Де далї менї стає теплїйше, я розумію окремі слова і вже помічаю залїзну дорогу, будки. Чи не на станцію їдемо? Певно на станцію. От і вокзал. Пан Адам припоручає комусь коняку, а мене бере за плече.

— Бо тобі, хлопче, не треба вертатись до нас, ятрить своє серце. Поїдемо в город... я хочу тебе розважить...

Підходить до каси ї все назад озираєть ся, не спуска з мене очей.

Несе два білєти.

Тодї я прихожу до себе і протестую.

Нї за що! Я їду сам. Нїколи не згожусь, щоб він турбовав ся для мене. Пан Адам упер ся навіть, але я бачу, що він зовсїм не має охоти їхать зо мною.

На перонї дзвінок, зараз підходить поїзд. Пан Адам починає потроху здаватись.

Коли б він був іще певний, що нічого такого більше не буде... Ніяких думок і таке инше... Але краще поїхать. З буланим мабуть нічого не станеть ся...

Я запевняю.

— Но!? Слово?

— Слово!

А може краще поїхать? — Ні.

Цілуємось трічи і я сїдаю в ваґон.

— Прощай же, хлопче... кричить пан Адам в вікно. — Річи пришлю тобі завтра...

Кидаюсь на лавку і довго сижу у куточку напів притомний, втомлений дуже. Нічого не чую.

Нарештї глибоко зітхаю. Неначе легше менї тепер.

Миготять в вікнах вершечки дерев, синий дим з тютюну снує у ваґонї основу, з правого боку бє в вікна сонце. Роздивляюсь навколо — пасажирів багато. Гвалт неможливий. З-за синього диму, в сусїднім оддїлї, блищить на сонцї злотисте жіноче волосє. Мусить бути гарна бльондинка.

Приємно простягти ноги, вони в мене чогось болять. Входить кондуктор, штемпелює білєти, я даю свій.

У неї сїрі, а не блакитні очи.

Я певно неможливо десь виглядаю після дороги. Виймаю хустку і обтираю лице. Таки трохи є пилу.

Сїдаю так, щоб було виднїйше і дивлю ся на неї. Погляне, чи нї?

Сусїд мій, грубий, короткошиїй купець, одщібає комірчик, бо йому душно і починає ходить по ваґонї. Я сержусь на нього, коли він заступає менї бльондинку. За те, коли очи наші стрічають ся знову і знову, я в них читаю лукаву цїкавість.

На станції сходимо разом. Я поспішаю за нею, наче не можу ще вийти із її сфери. Вона наймає фіякра, а я нотую високу ногу і лїнію тїла.

На прощаннє я дістаю од неї в дар сїрі очи, а їй даю чорні — і ми розстаєм ся.

Вже третїй день я пю життє на повне горло. Де треба переступити — я там стрібаю, голоснїйше сказати — я вже кричу. Я навчив ся співати — тра-ля-ля... тра-ля-ля... се менї вулиця подарувала. Купаюсь в людському морі, в гармідері, в сонцї. Придивляюсь до всього і все таке добре, ласкаве і гарне. Нї, таки справдї, коли придивитись добре навіть до пилу, як він клубочить ся мягко на сонцї, то й в ньому помітиш багато зичливости.

В мене нема тут знайомих. Але нащо вони? Я бачу людей, всїх однаково знаю і збіраю з кожного щось, як бжола з квітки. Вони теплї, живі — і я теплий, живий. Сміють ся — і я смію ся, ходять, говорять, співають—я теж. Я крапля у річцї й блищу на сонцї так само, як цїла хвиля.

Цїлий день вулиця, люде, фіякри... Я глажу дїтей по головцї і ляскаю пальцями до кожного пса: цю-цю!..

А коли пан директор, пан директор сахарнї здійма цілїндер і сміеть ся до мене як стиглий кавун, я підхожу до нього і щасливий стиснуть його руку.

— Ну, як ся маєте? Як там пан Адам? панна Анеля?..

Я механїчно говорю:

— Спасибі, спасибі... добре, а якже... а тим часом в голові в мене неясно. Панна Анеля... панна Анеля... ага! се та... наче тїнь біла кудись од мене тїкає, наче туман, а я хочу зловити, вернуть і не можу... Що було? і коли було? давно? Панна Анеля... панна Анеля... Нема нїчого. Навіть тїнь щезла... Пусто.

Пан директор сміеть ся, сміеть ся сонце, сміюсь і я...

СМІХ.

Блїда, невиспана панї Наталя одхилила двері з спальнї в столову, де вже стирала порохи Варвара. Защібуючи на ходї білу ранішню блюзу, вона тихо і наче з страхом поспитала:

— Ви ще не одчиняли віконниць?

Варвара кинула стірку і наважилась бігти.

— Зараз поодчиняю.

— Нї... нї, не треба... хай будуть зачинені цїлий день! бистро й налякано наказала вона наймичцї.

Кремезна Варвара здивовано підняла на неї своє широке, землистого колїру обличчє.

— Сьогодня десь неспокійно в городї. Лихі люде ходять тепер раз-у-раз по вулицях. Коли-б ще до нас не залїзли Не ходїть сьогодня на базар. Чи в нас є що варити?

— Мяса нема.

— То нїчого. Обійдеть ся... Варіть що є. На вулицю-ж не виходьте і нїкого не пускайте в хату. Нас нема вдома... розумієте? Усї виїхали. Хіба хто з знайомих, то инше дїло.

Панї Наталя говорила ті слова притишеним голосом сливе на вухо Варварі, а її ясні короткозорі очи неспокійно тодї блукали.

Коли Варвара вийшла, панї Наталя розглянулась по хатї. В хатї стояв присмерк і тільки жовті смужечки світла пробивались крізь шпари зачинених віконниць та розтягались в повітрі каламутними течійками. Панї

Наталя поторсала залїзні прогоничи од віконниць, поправила гайки і тихо посунула в инші хати, зігнута і біла, як мара. Оглядаючи всї віконниці од вулиці, вона прикладала часом до вікна вухо і напружено слухала. Звідти неслись якісь невиразні, змішані згуки, що видавались їй часом незвичайними та трівожними.

Вона думала про сьогодняшній день. Чим то він скінчить ся? Мало ще топтали людей кіньми, не доволї пролили крови,—треба було ще нацькувати темний народ на інтеліґенцію. Скільки вона прохала чоловіка: поїдьмо куди на сей час, заберім дїти—не схотїв... і от тепер дочекали ся... Ах, Боже! І за що-ж?

Їй мимохіть пригадались брудні, безглуздо складені, брутальні відозви, якими від кількох днїв засипувано місто. Скликали бити та різати всїх ворогів уряду. Там виразно стояло і їх призвище... Так, адвокат Валерян Чубинський... Се призвище було ненависне поліції й тепер воно стояло у списках...

В сусїдній хатї почув ся дитячий регіт і крик.

Панї Чубинська кинулась туди.

— Тс! цитьте!.. Ах, Боже мій! перестаньте-ж кричати!..

Вона розпучливо махала широкими білими рукавами, як птах крилами, а коло блїдих уст лягли у неї складки невимовного болю. Вона зацитькувала дїтей і озиралась на вікна, немов жахалась, що ті живі голоси долинуть крізь них на вулицю.

На поміч прийшла Варвара. Її спокійні рухи, з якими вона вешталась по хатї, збірала одежу та натягала дїтям панчішки, певний важкий хід босих ніг, поважне обличчє—все те навівало на паню Наталю спокій. З такою вірною, розсудливою людиною було немов безпечнїще.

— Ви були, Варваро, на вулиці? поспитала панї Наталя.

— Ні, не була. Постояла трохи на фіртці.

— Щож там... спокійно?

— Та так... Приходили якісь люде, питали пана.

— Люде приходили? Які ж ті... люде?

— А хто їх знає... люде...

— Що ж у них... було в руках?

— В руках? Ціпки були.

— Ціпки?

— Я сказала, що пана нема... усі виїхали.

— Добре зробили, Варваро, добре... Памятайте-ж, Варварочко, що в домі. опріч вас, нікого немає... Ах, Боже!..

— Варваро! Варваро-о!.. почув ся з столової роздратований голос пана Чубинськаго. — Чому досі віконниці не одчинені?

Пані Наталя затримала рукою Варвару і метнулась в столову.

Там стояв на пів одягнений чоловік її і жмурив послїпуваті очи. Він ще не встиг накласти окуляри, погано бачив і лице його, серед білявого волосся, здавалось змішаним і помнятим.

— Валеряне, милий, нехай так буде... То я звелїла... Ти знаєш, який сьогодня день. Я тебе сьогодня нікуди не пущу...

— От дурниці. Нехай зараз одчинять віконниці.

— Ах, Боже мій... Ну, я тебе прошу... Для мого спокою... для наших дітей...

У пані Наталї виступили на лицях червоні плями.

Пан Валерян сердив ся. Що за вигадки! Однаково нікуди не втїчеш! Але в глибинї душі він чув, що жінка зробила добре.

Незабаром Варвара внесла самовар. Всї сїли до столу.

В хатї було темно і якось чудно. Жовті зайчики світла тремтїли на стїнах і на буфетї, вітер рвав віконниці і стукав ними. Дїти —хлопчик і дївчинка— здивовані незвичайною обстановою, шептались поміж

себе, пан Валерян роздратовано тарабанив по столї пальцями. Склянка чаю холола перед ним, а він нетерпляче закусував свою біляву ріденьку борідку та дививсь кудись поверх окулярів. Вже кілька днів помічав він якихсь непевних людей, що стежили за ним, куди б він не йшов. По ночах біля вікон бовванїли якісь темні фіґури і тислись попід паркани, коли на них звертали увагу. А вчора, проходячи по вулиці, виразно почув позад себе лайку, що напевне відносилась до нього. „Оратор, оратор“, злісно шипів якийсь здоровенний чорний хлоп і блимнув на нього очима, коли він озирнув ся. Пан Валерян нїчого не сказав про те жінцї, щоб не турбувати її. І враз промайнуло у нього перед очима цїле море голів... голови, голови й голови... вприлї загріті обличчя і тисячі очей, що дивились на нього з туману сизого випару. Він говорив. Якась гаряча хвиля била йому в лице, влїтала з віддихом в груди. Слова вилїтали з грудей, як хижі птахи, сміливо й влучно. Промова, здаєть ся, удалась йому. Йому вдалось так просто й яскраво змалювати протилежність інтересів тих, хто дає роботу і тих, що мусять її брати, що навіть самому ся річ стала яснїщою. І коли йому плескали, він знав, що то бє в долонї розбуджена свідомість... Так, але що буде сьогодня?.. Чи буде що справдї сьогодня?

Чубинський глянув на жінку. Вона сидїла витягнена і прислухалась. На блїдому обличчі застиг вираз наляканого птаха.

Ті зачинені вікна справдї дратують. Що там за ними, на вулицях, на тих невідомих річках, якими пливе чужий тобі народ, що кожної хвилї ладен розіллятись морем пристрасти та затопить береги?

Раптом щось грюкнуло в віконницю.

Панї Наталя аж підскочила на стільцї.

На хвилину всї занїміли.

— Ну, чого ти жахаєш ся? розсердив ся пан

Валерян. Певно діти пустуючи зачепили віконницю, як се часто буває, а ти зараз не знать що подумала...

З кухні вбігла Варвара.

— Що сталося, Варваро? налякалась пані Наталя.

— Панич Горбачевський прийшли... Вони через двір зайшли до кухні.

— А-а!.. нехай заходить, нехай.. Студент Горбачевський уже вихиляв ся з за спини Варвари.

— Що там чувати, росказуйте!.. привітав ся до нього господар.

— Здаєть ся, погано. Цілу ніч, кажуть, у Микитки був чорносотенний мітінґ. Пили і радились, кого мають бити. Насамперед буцім поклали знищити „ораторів" та „домократів"...

— Ах, Боже...

— Ви не лякайтесь, пані... може нічого й не буде. На вулицях якийсь непевний рух. Бродять купками по три—чотири... Обличчя сердиті, суворі, а очи хижі, лихі, так і світять вогнем, як вглянуть інтеліґента... Дайте мені чаю...

Пані Наталя тремтячими руками налляла склянку чаю і, росплюскуючи по дорозі, подала студентові.

— Ну, що-ж далі?—питав ся пан Валерян, зриваючись з місця та бігаючи по хаті.

— Спасибі. Пройшов через базар. Народу багато. Там роздають горілку. Ідуть якісь таємні наради, але про що говорять, трудно сказати. Чув тільки кілька фамілій: Мачинського, Залкіна, вашу...

— Ах, Боже...

— Ви не лякайтесь. В неділю звичайно більше народу і пють горілку... Чи не можна попрохать хліба?

— Спасибі. А все таки дивую ся, чому ви не виїхали на сей час з города? Біжу оце до вас,—бачу: віконниці зачинені, значить, нікого нема, забіг тільки поспитати — куди й чи на довго — аж ви тут сидите собі... Ви ризикуєте, ви дуже ризикуєте...

— От бачиш... Чи-ж я не казала, чи-ж я не благала його, поїдьмо куди, заберім діти... мало не плакала пані Наталя, притискаючи руки до грудей та дивлячись на гостя благаючим поглядом, як тоді на чоловіка.

— Ет, що тепер про се говорити, роздратовано скрикнув пан Валєрян і далї бігав по хаті. Він курив папіроску за папіроскою і розбивав головою хмари синього диму, що повзли за ним довгими хвилями, як туман в горах.

— Ах, що робить ся... що тільки робить ся...

Се говорив хтось инший, високим жіночим голосом.

Всї обернулись до дверий з кухнї, звідки впускаючи на мить світло, влетїла в столову маленька, кругленька жінка. Шапочка зїхала в неї на бік голови, руде волосся розтріпалось і палало, наче вона принесла на них пожежу з вулиці.

— Ах, як тут темно. Де ви? — Де ви? — Вона нї з ким не привітала ся, підбігла до столу і впала на стілець.

— Мої милі, мої дорогі... ви ще живі? А я думала... Вже почалося... Юрма ходить по вулицях з царським портретом. Я тільки що бачила, як били Сїкача...

— Котрого?

— Молодшого, студента... Не зняв шапки перед портретом. Я бачила, як його, уже без шапки, червоного, в подертій тужурцї, зігнутого вдвоє, кидали з рук до рук і всї били. Очи в нього такі великі, червоні, божевільні... Мене обхопив жах... Я не могла дивитись... І знаєте—кого я бачила в юрмі? Народ... Селян... в сїрих святних свитах, в великих чоботях, простих, статечних хлїборобів... Там були люде з нашого села, тихі, спокійні, працьовиті...

— То гірший елємент, Тетяно Степанівно, — обізвав ся студент Горбачевський.

— Ні, не кажіть, я їх знаю, я вже пять літ учителюю в тому селї... А тепер втїкла звідти, бо мене хотїли побити. У нас усіх зруйнували. Ну, ще там багатих... Але кого менї жаль, то нашої сусїдки. Стара вдовиця, бідна. Один син у Сибірі, другий в тюрмі сидить... Тільки й лишило ся, що стара хата та сад. І от знищили все, розібрали хату по брусові, сад вирубали, книжки синів подерли... Вона не хотїла прохати, як другі. А деякі виходили на зустріч юрмі з образами, з дрібними дїтьми, ставали на колїна в грязь і благали цїлими годинами, руки мужикам цїлували... І тих помилували...

— Ах, жах який, — шепнула якось механїчно панї Наталя.

Вона все ще сидїла, витягнена, напружена, немов чогось чекала.

— Тс... цитьте... нетерпляче перебила вона розмову.

З вулицї донїс ся далекий галас.

Усї замовкли, обернулись до вікон і, витягши шиї, завмерли в увазї.

Шум немов наближав ся. Було в ньому щось подібне до далекої зливи, до глухого урчання звірів.— А-а-а... а-а-а...—одбивали високі стїни змішані згуки і тут десь близько почулось тупотїнне ніг по каміню вулицї.

— А, подлість... подлість... Я йду на вулицю...— стрепенув ся Чубинський і забігав по хатї, чогось шукаючи.

Але на нього накинулись всї. Вони кричали на нього притишеними, зміненими голосами, що він не повинен виходити, бо його тільки шукають, що там він нїчого не вдїє, що не можна кидати жінку й дїти. Жінка казала, що вмре без нього.

Тим часом галас зменшав ся і скоро затих.

Тільки налякані дїти плакали у кутку, хлипаючи все голоснїще.

— Варваро! Варваро! — гукав пан Валерян—заберіть дітей у другу хату, втихомирте як небудь...

Ввійшла Варвара, важка, спокійна, з червоними, голими по лікоть руками і заговорила до дітей так, що вони зразу замовкли. Вона обняла їх тими грубими голими руками і забрала до себе.

В столовій теж стало спокійніще.

— Які ви щасливі, — обізвалась Тетяна Степанівна: маєте таку славну наймичку.

Пані Наталя зраділа, що знайшла хоч один ясний пункт серед тих страшних подій, на якому можна спочити.

— О! моя Варвара золота жінка... Се наш справжній друг... Спокійна, розсудлива, прихильна. — І, уявіть собі, бере всього на всього три карбованці на місяць...

— Добрий характер має, — додав пан Валерян.

— Четвертий рік служить... Ми звикли до неї, вона до нас... І дітей любить...

Поговоривши на ту тему, гості почали прощатись, але тут Тетяна Степанівна згадала, чого вона властиве прийшла. Їй здаєть ся, що панові Валерянові, після його промов на мітінґах, небезпечно сидіти вдома. Лучше б перечекати сей лихий день десь у сусідів, в певному місці.

Горбачевський перечив. Навпаки, лучче сидіти вдома, не з'являтись на вулиці. Квартирі їхньої добре не знають, бо вони недавно переїхали сюди, а коли побачать замкнені віконниці, то подумають, що дім порожній.

— Ні, ні, я лишу ся вдома... Що буде, те й буде... —заспокоював їх на прощаннє Чубинський.

Чоловік і жінка лишились самі. Він бігав по хаті серед хмар з диму, немов хотів розбити неспокій.

Пані Наталя сиділа пригноблена.

Нарешті Чубинський сів біля жінки.

— Ну, не турбуй ся ж так дуже,—заговорив він

до неї, намагаючись бути спокійним. — Ніхто нас не зачепить... От погукають трохи тай розійдуть ся...

— Я... я спокійніща... Ти не звертай уваги... так, трохи нерви... Я теж гадаю, що нічого не буде...

Вона ледве здержувала себе, щоб не тремтіти.

— Я певний, що хуліґанів мало, народ не піде за ними...

— Та-ак, певно, що хуліґанів...

— І не дійде, до того, щоб проливалась кров...

— Ах, Боже!.. певно не дійде до того, щоб...

Тепер, коли вони лишились самі, без людей, в сій темній хаті, оточеній чимсь грізним і невідомим, та намагались скрити в розмові один од одного свої думки і свій неспокій, трівога зростала, збіралась круг них, немов грімлячий газ.

Бо чи ж він годен опертись сліпій злобі дикої маси, яка не знає, що чинить, він, беззбройний!

Вона те знала.

Ну, а коли прийдуть до них?

Що-ж, коли прийдуть, вони заставлять двери меблями і будуть захищатись до краю. Вони забаррикад...

Дзень-дзелень... дзень-дзень!

Сильний різкий дзвінок вдарив у передпокої.

Чубинський аж скочив.

— Не ходи... не одчиняй,—благала пані Наталя, заламуючи руки.

А дзвінок скакав, хрипів, казив ся.

Чубинський кинувсь до кухні.

— Варваро! Варваро!...

— Тс...—не кричи так...

Але Варвари не було.

Що ж робити? Треба щось робити.

Де ж та Варвара?

Вбігла нарешті Варвара.

— То пан доктор дзвонять. — Зараз ідуть через кухню...

Доктор сливе вбіг. Високий, здоровий, він махав руками, як вітряк крилами, і ще на ході кричав:

— Сидите собі, голубчики, і не знаєте, що діється... Бють, забивають... Поріжуть, кажу вам, як курчат... Розбили квартирю доктора Гарнє, знищили всї його струменти. Жінку волочили за коси, а Гарнє забрали з собою: носить тепер портрет на чолї хулїґанів. Маєте раз.

— Ах, Боже!

— Іваненка стягли з звощика і розбили голову. Маєте два. Залїзко мусїв присягати на самодержавіє, бо били люто. Маєте три. Акушерку Рашкевич, кажуть, на смерть забили. Полїції нема, щезла. Нас оддали пяній голотї... Треба всїм зібратись на майдан коло думи. Чуєте? Зараз. Зараз треба зібрати ся і одбиватись оружно!

Доктор кричав так сильно, немов на площі, перед народом.

Панї Наталї той крик розривав груди. Ах, тихше... тихше... почують...—благали її очи і болїзний вираз.

Притискала до грудей руки і все з жахом шептала:

— О, пане докторе... пане докторе... будьте ласкаві... Ах, Боже...

Але доктор не слухав.

— Беріть револьвер,—кричав він,—і ходїм зараз.

— Я не маю револьвера, — сердито скрикнув Чубинський.

— Фю-ю!—аж свиснув доктор.

— Як, ви не маєте оружжя? То ми вміємо тільки промови говорити, а як прийде що до чого... Не-е, голубчики, так не можна... Сидїть же собі тут, поки не накриють, як курку решетом, а я піду...

— Куди—кричав собі пан Валерян: се-ж безглуздя, ви нїчого не вдїєте...

Але доктор махав руками и з криком вибіг із хати.

На Чубинського напав тепер страх. Ганебний, подлий страх. Він се розумів. Що-ж робити? Куди подітись? Він не хотів загинути такою безславною, страшною смертю. Сховатись? Ні, не самому, о, ні, а всім, се очевидячки... Він озирнувсь по хаті. Жінка стогнала на пів притомна і стискала руками голову. Варвара тупала біля столу. Втікти? Куди? Десятки плянів займались у його мізку, як блудні вогники, і зараз гасли. Ні, не те... не те... Звірячий жах ганяв його по хаті, од дверей до дверей, а він намагавсь гамувати його і весь тремтів.—Не втрачай голови... не втрачай голови...—говорило щось у ньому, а думки так і бігали в нього, як у звіря, що піймавсь в пастку .А? Що таке? Чого вона хоче? Що-о?

— Снїданок чи подавати?

Ах, то Варвара.

Се трохи опамятало його.

— Що ви говорите?

— Чи подавати, питаю, снїданок?

— Снїданок? Не треба. Ви ж чули?

— Чому не чула... Хха!

Те „хха!“ зупинило його серед хати. Він помітив, як здрігнулось лице Варвари, мов спокійна вода од виплеску риби, і одна з хвиль докотилась до нього.

— Панів бють...—жалібно пояснив пан Валерян і з здивуваннєм побачив, що сите тїло Варвари тїпаєть ся, немов од стриманого сміху.

— Чого ви?

— Я та-а...

І раптом сміх той прорвав ся.

— Ха-ха!.. Бють... і нехай бють... Ха-ха-ха!.. Бо годї панувати... ха-ха-ха! Слава ж тобі, Господи, дочекали ся люде...

Вона аж перехрестила ся.

Лице в неї наллялось кровю, очи спалахнули, вона підперла боки червоними, голими по лікоть руками і хиталась од сміху, як пяна, аж великі груди її скакали під заялозеним убраннєм.

— Ха-ха-ха!.. а-ха-ха!..

Вона не могла здержати сміху, непереможного, пяного, що клекотів у грудях і лиш як піну викидав окремі слова.

— Ха-ха-ха!.. всїх... викоренити... ха-ха-ха!.. щоб і на насїнне... всїх!.. а-ха-ха!..—Вона аж хлипала.

Той дикий регіт один скакав по хатї і було од нього так болїзно й лячно, як од шаленого танцю гострих ножів, блискучих й холодних. Немов дощ блискавок сипав той сміх, щось було убійче і смертельне в його переливах і наводило жах.

Чубинський аж ухопив ся за стіл, щоб не впасти.

Той сміх бив йому просто в лице. Що вона говорить? Щось неможливе, безглузде...

Панї Наталя перша скочила з місця.

— Геть!—скрикнула вона тонко й пронизувато.— Геть!.. Вона ще дїтей менї поріже!.. Жени її геть!..

Варвара вже не сміялась. Лиш груди в неї все ще скакали, а голова схилилась низько. Вона поглянула скоса на паню й, забравши в оберемок посуду, важкою ходою подалась до кухнї.

Босі ноги гупали по помостї.

Чубинському зробилось душно. Він увесь тремтїв. Зробив кілька кроків у слїд Варварі і став... Щось неможливе... незрозуміле... Якийсь кошмар...

Побіг до кухнї й одчинив двері.

Там було ясно.

Побачив Варвару. Стояла біля стола зігнута, зівяла, спокійна і щось стирала.

— Вар...

Хтїв говорити і не міг.

Лише дивив ся. Великими очима, наляканими, гострими і незвичайно видющими. Обіймав ними цїлу картину й найменчі дрібницї. Побачив те, біля чого що дня проходив, як той слїпий. Ти босі ноги, холоднї, червоні, брудні й порепані... як у тварини. Дранку на плечах, що не давала тепла. Землистий колїр об-

личчя... синці під очима... То ми все ззїли, разом з обідом... Синій чад в кухні, тверду лаву, на якій спала... поміж помий, бруду і чаду... ледве прикриту... Як у берлозї... Як та тварина... Зламану силу, що йшла на других... Сумне, каламутне життє, вік у ярмі... Вік без просвітку, вік без надії... робота... робота... робота... і все для других... для других... для других... щоб їм було добре... їм, тільки їм... А він хотів ще од неї приязні!...

Не міг говорити. По що? Все таке ясне і просте.

Вибіг із кухні назад в столову.

— Ти бачила? — кинувсь на жінку. — Не бачила? Піди, подиви ся...

— Чом вона не страйкує?—кричав якимсь незвичайним для нього голосом.—Чом не страйкує?

Бігав по хаті, наче хто бив його пугою; йому було душно, не мав чим дихати.

Підбіг до вікна й, не памятаючи, що діє, почав одкручувать гайку. Швидко й нетерпляче.

— Що робиш?—кричала на смерть перелякана жінка.

Не слухав. Пхнув що сили прогонич. Залізний болт з брязком ударив у віконницю, аж луна пішла по під високу стелю. Вікно відскочило, вдарилось половинками в лутки і в хату віллялось жовте каламутне світло. Осінний вітер кинув до середини цілу хмару дрібного холодного пилу і якихсь невиразних хаотичних згуків.

— Чом вона не страйкує?

Ловив грудьями холодне повітре і не помічав навіть грізного клекоту вулиці.

А вулиця стогнала.

А-а-а...—несло ся десь здалеку, як од розірваної греблї.

А-а-а... — котилось ближче щось дике і чулись в ньому і брязкіт скла, і окремі крики, повні роспуки та жаху, і тупіт ніг великої юрми... Скакав по ву-

лиці звощик і гнав ся за ним туркіт коліс, як божевільний... Осінний вітер мчав жовті хмари й сам тікав з міста.

А-а-а... а-а-а...

1906. Чернигів.

INTERMEZZO.

(Присвячую Кононівським полям.)

Дієві особи:

Моя утома.
Ниви у червні.
Сонце.
Три білих вівчарки.
Зозуля.
Жайворонки.
Залізна рука города.
Людське горе.

Лишилось тільки ще спакуватись... Се було одно з тих несчислених „треба“, які мене так утомили і не давали спати. Дарма, чи те „треба“ мале, чи велике—вагу те має, що кожен раз воно вимагає уваги, що не я їм, а воно мною уже керує. Фактично—стаєш невільником сього многоголовного звіря. Хоч на час увільнитись від нього, забути, спочити. Я утомив ся.

Бо життє безупинно і невблаганно іде на мене, як хвиля на берег. Не тільки власне, а і чуже. А врешті—хіба я знаю, де кінчаєть ся власне життє, а чуже починаєть ся? Я чую, як чуже істнуваннє входить в моє, мов повітрє крізь вікна і двері, як води притоків у річку. Я не можу розминутись з людиною. Я не можу бути самотним. Признаюсь—заздрю планетам: вони мають свої орбіти і ніщо не

стає їм на їхній дорозї. Тодї як на своїй я скрізь і завжди стрічаю людину.

Так, ти стаєш менї на дорозї і уважаєш, що маєш на мене право. Ти скрізь. Се ти одягла землю в камінь й залїзо, се ти через вікна будинків—тисячі чорних ротів — вічно дихаєш смородом. Ти бичуєш святу тишу землї скреготом фабрик, громом колїс, брудниш повітрє пилом та димом, ревеш від болю, з радости, злости. Як звірина. Скрізь я стрічаю твій погляд; твої очи, цїкаві, жадні, влазять у мене, і сама ти, в твоїй розмаїтости колїрів й форм, застрягаєш в моїй зінницї. Я не можу розминутись з тобою... я не можу бути самотним... Ти не тільки йдеш поруч зо мною, ти влазиш в середину в мене. Ти кидаєш у моє серце, як до власного сховку, свої страждання і свої болї, розбиті надії і свою роспач. Свою жорстокість і звірячі інстинкти. Весь жах, весь бруд свого істнування. Яке тобі дїло, що ти мене мучиш? Ти хочеш буть моїм паном, хочеш взяти мене... мої руки, мій розум, мою волю і моє серце... Ти хочеш виссать мене, всю мою кров, як той вампір. І ти се робиш. Я живу не так як хочу, а як ти менї кажеш в твоїх незлїчених „треба“, у безконечних „мусиш“.

Я утомив ся.

Мене втомили люде. Менї докучило бути заїздом, де вічно товчуть ся оті створіння, кричать, метушать ся і смітять. Повідчиняти вікна! Провітрить оселю! Викинуть разом із сміттєм і тих, що смітять. Нехай увійдуть у хату чистота й спокій.

Хто дасть менї втїху бути самотним? Смерть?

Сон?

Як я чекав їх часом!

А коли приходив той прекрасний брат смерти і брав мене до себе—люде і там чигали на мене. Вони сплїтали своє істнуваннє з моїм в химерну сїтку, намагались налити мої вуха та моє серце тим, чим самі були повні... Слухайно, слухай! Ти й тут несеш

до мене свої страждання? Своє мерзеньство? Моє серце не може більше вмістити. Воно повне у щерть. Дай мені спокій...

Так було по ночах.

А в день я здрігав ся, коли чув за собою тінь від людини і з огидою слухав ревучі потоки людського життя, що мчали на зустріч, як дикі коні, з усїх городських вулиць.

Поїзд летїв повний людського гаму. Здавалось, город витягує в поле свою залїзну руку за мною і не пускає. Мене дратувала непевність, що тремтїла в менї: чи ростулить рука свої залїзні пальцї, ча пустить мене? Невже я вирвусь від сього зойку ти увійду у безлюдні зелені простори? Вони замкнуть са за мною і надаремне клацати буде кістками залїзня рука? І буде навколо і в менї тиша?

А коли все отсе сталось, так просто і непомітно, я не почув тиші: її глушили чужі голоси, дрібні, непотрібні слова, як тріски і солома на весняних потоках...

. . . . . одна знайома дама пятнадцять лїт слабувала на серце... трах-тарах-тах... трах-тарах-тах... дівізія наша стояла тодї... трах-тарах-тах... Ви куди їдете?... прошу білети... трах-тарах-тах... трах-тарах-тах.....

Якийсь зелений хаос крутив ся круг мене і хапав бричку за всї колеса, а неба тут було так багато, що очи тонули в нїм, як в морі та шукали, за щоб зачипитись. І були безпомічні.

Врештї ми вдома. Білі стїни будинку вертають менї притомність. Як тільки бричка вкотилась на широкий зелений двір—закувала зозуля. Тодї я раптом почув велику тишу. Вона виповняла весь двір, таїлась в деревах, залягла по глибоких блакитних

просторах. Так було тихо, що менї соромно стало калатання власного серця.

Десять чорних кімнат, налитих пітьмою по самі вінця. Вони облягають мою кімнату. Я зачиняю двери, наче бою ся, що світло лямпи витече все крізь шпари. От я і сам. Навкруги нї душі. Тихо й безлюдно, а однак я щось там чую, поза своєю стїною. Воно менї заважає. Що там?

Я чую твердість і форму затоплених на днї чорної пітьми меблїв і скрип помосту під їх вагою. Ну, що-ж, стійте собі на місцї, спочивайте спокійно. Я не хочу про вас думати. Я краще ляжу. Погашу лямпу і сам потону у чорній пітьмі. Може і я обернусь тодї у бездушний предмет, який нїчого не почуває, в „нїщо“. Так добре було-б стати „нїчим“, безгласним, непорушним спокоєм. Однак там, за моєю стїною, щось є. Я знаю, що коли-б отак увійти в темні кімнати і черекнуть сїрником, як все скочило-б раптом на своє місце—стільцї, канапи, вікна і навіть карнїзи. Хто знає, може-б око моє встигло зловити образ людей, блїдих, невиразних, як з гобеленів, всїх тих, що лишили свої обличчя в зеркалах, свої голоси по шпарах і закамарках, форми—в мягких волосяних матрацах меблїв, а тїни—по стїнах. Хто знає, що робить ся там, де людина не може бачити...

Ну, от! які дурницї. Ти хотїв тиші й безлюддя—і тепер маєш. Хитаєш головою! Не віриш в безлюддє?

Хіба я що знаю? Хіба я знаю... Хіба я можу впевненим бути, що не відхилять ся двери... отак трошки, з легким скрипіннєм і з невідомої темряви, такої глибокої та безконечної, не почнуть виходити люде... всї ті, що складали у моє серце, як до власного сховку, свої надії, гнїв і страждання, або кріваву жорстокість звіря. Всї ті, що я не можу розминутись із ними, що мене утомили... Що-ж дивного в тім, коли вони ще

раз прийдуть... От я їх вже бачу. Ба, ба! Як вас багато... Се ви, що з вас витїкла кров в маленьку дїрку від салдацької кульки, а се ви... сухі препарати: вас завивали у білі мішки, гойдали на мотузках в повітрі, а потому складали в погано прикриті ями, звідки вас вигрібали собаки... Ви дивитесь на мене з докором— і ваша правда. Знаєте, я раз читав, як вас повішали цїлих дванадцять... Цїлих дванадцять... і позіхнув. А другий раз звістку про ряд білих мішків заїв стиглою сливою. Так взяв, знаєте, в пальцї чудову сочисту сливу... і почув в ротї приємний, солодкий смак... Ви бачите, я навіть не червонїю, лице моє біле, як і у вас, бо жах висмоктав з мене всю кров. Я не маю вже краплї гарячої крови й для тих живих мертвяків, серед яких ви йдете як крівава мара. Проходьте! я утомив ся.

А люде йдуть. За одним другий і третий і так без кінця. Вороги й друзї, близькі й сторонні—і всї кричать у мої вуха криком свого життя, або своє смерти, і всї лишають на душі моїй слїди своїх підошов. Затулю вуха, замкну свою душу і буду кричати: тут вхід не вільний!

. . . . . Росплющую очи і раптом бачу у вікнах глибоке небо і віти берези. Кує зозуля. Бє молоточком у криштальовий великий дзвін—ку--ку!—ку—ку! і сїє тишу по травах. Уявляєть ся раптом зелений двір—він вже поглинув мою кімнату—я зскакую з ліжка і гукаю в вікно до зозулї: ку-ку... ку-ку... Добридень!...

Ах, як всього багато: неба, сонця, веселої зелені.

Біжу на подвірє. А там брязчать залїзні цепи і люто ґвалтують собаки. Великі білі вівчарки, наче ведмедї, скачуть на заднїх лапах і скаче на них довга кудлата вовна. Підхожу близше. Ну, чого ти, собако... як тебе звать? Ну, годї, Оверко... Не чує, не бачить. Скачуть червоні очи, скаче широкий лоб і білі хутряні ногавицї. Рветь ся й не може вискочить зовсїм

зубата лють з глибокої пащі і лиш підкида копицею вовни. Ну, чогож ти, Оверко. Чого горять твої червоні очи і стоплюють у вогні разом страх і зненависть? Я не ворог тобі і тебе не боюсь. Ти можеш, найбільше, видерти шматок мого тїла, або вточити крови з моєї литки... Ах, яка се дрібниця! Яка се дрібниця, коли-б ти знав... Ну, цить же, собако, цить. Правда, я розумію, ланцюг... Може ти більше на нього сердитий, а ніж на мене... То через нього твої передні лапи мусять хапати повітре, то він душить за горло і вганяє назад у нього твою вогняну злість. Почекай трошки. Зараз будеш на волї. Що то тодї ти менї зробиш? Ну, стій же спокійно, не шамочись, поки скинуть з тебе ланцюг... а тепер гайда. Куди-ж ти, куди? Ха-ха! От дурна псина. Очи заплющила, голову в бік, взяла разом ногами—і без памяти мчить ся на ослїп. Рве пазурами траву, відкидає від себе і летять на здогін за нею збиті на задку кудли. Ну, а я-ж—як? забула?

Тепер у кружка... у кружка... ще раз... отак. У, благородна псина: тобі воля дорожча, ніж задоволена злість.

Тим часом менї редомендують Паву, поважну матрону, і її другого сина. Се страшний Кратер. Тодї як Оверко чистий санґвінїк і на все накидаєть ся ослїп, наче перед червоними очима вічно висить у нього рожевий туман—Кратер солїдний, розважний. Він зовсїм солїдно, обдумано наче, перекусить вам горло і в його сильних ногах, що стануть на ваші груди, буде багато самоповаги. Навіть коли він спокійно лежить і вичісує бліх з рожевого живота, пильнують підрізані вуха, дума широкий лоб і так солїдно звисає мокрий язик з ікластої пащї.

Мої днї течуть тепер серед степу, серед долини, налитої зеленим хлїбом. Безконечні стежки, скриті,

інтімні, наче для самих близьких, водять мене по нивах, а ниви котять та й котять зелені хвилї і хлюпають ними аж в края неба. Я тепер маю окремий світ, він наче перлова скойка: стулились краями дві половини—одна зелена, друга блакитна—й замкнули у собі сонце, немов перлину. А я там хожу і шукаю спокою. Йду. Невідступно за мною летить хмарка дрібненьких мушок. Можу подумать, що я планета, яка посуваєть ся разом із сателїтами. Бачу, як сине небо надвоє ростяли чорні дихаючі крила ворони. І від того—синїйше небо, чорнїйші крила.

На небі сонце—серед нив я. Більше нїкого. Йду. Глажу рукою соболину шерсть ячменів, шовк колосистої хвилї. Вітер набива менї вуха шматками згуків, покошланим шумом. Такий він гарячий, такий нетерплячий, що аж киплять від нього срібноволоті вівса. Йду далї—киплять. Тихо пливе блакитними річками льон. Так тихо, спокійно, в зелених берегах, що хочеть ся сїсти на човен й поплисти. А там ячмінь хилить ся й тче... тче з тонких вусів зелений серпанок. Йду далї. Все тче. Хвилює серпанок. Стежки зміять ся глибоко в житї, їх око не бачить, сама ловить нога. Волошки дивлять ся в небо. Вони хотїли бути як небо і стали як небо. Тепер пішла пшениця. Твердий безостий колос бє по руках, а стебло лїзе під ноги. Йду далї—усе пшениця й пшениця. Коли-ж сьому край буде? Біжить за вітром, немов табун лисиць й блищать на сонцї хвилясті хребти. А я все йду, самотний на землї, як сонце на небі, і так менї добре, що не паде між нами тїнь когось третього. Прибій колосистого моря йде через мене кудись у безвість.

Врештї стаю. Мене спиняє біла піна гречок, запашна, легка, наче збита крилами бджіл. Просто під ноги лягла співуча арфа й гуде на всї струни. Стою і слухаю.

Повні вуха маю того дивного гомону поля, того

шелесту шовку, того безупинного, як текуча вода, пересипання зерна. І повні очи сяєва сонця, бо кожна стеблина бере від нього й назад вертає відбитий від себе блиск.

Раптом все гасне, вмірає. Здрігаюсь. Що таке? Звідки? Тїнь? Невже хтось третїй? Нї, тільки хмарка. Одна хвилинка темного горя—і вмить усьміхнулось направо, усьміхнулось налїво — і золоте поле махнуло крилами аж до країв синього неба. Наче хотїло злетїти. Тодї тільки передомною встала його безмежність, тепла, жива, непереможна міць. Вівса, пшеницї, ячменї—все се зіллялось в одну могутню хвилю; вона все топить, все забірає в полон. Молода сила тремтить і пориває з кожної жилки стебла; клекотить в соках надїя й те велике жаданнє, що його звати—плодючість. Я тільки тепер побачив село — нужденну купку соломяних стріх. Воно ледвэ помітне. Його обняли й здушили зелені руки, що простягли ся під самі хати. Воно заплуталось в ниві, як в павутиннї мушка. Що значать для тої сили оті хатки? Нїчого. Зілють ся над ними зелені хвилї й поглинуть. Що значить для них людина? Нїчого. Он вийшла в поле дрібна біленька цятка і потопла у нїм. Вона кричить? співає? і робить рух? Нїма безвладність просторів все се ковтнула. І знов нїчого. Навіть слїди людини затерті й закриті: поле сховало стежки і дороги. Воно лиш котить тай котить зелені хвилї і хлюпає ними аж в края неба. Над всїм панує тільки ритмічний, стриманий шум, спокійний, певний у собі, як живчик вічности. Як крила тих вітряків, що чорнїють над полем: байдужно і безупинно роблять в повітрі круг, немов говорять: так буде вічно... так буде вічно... in saecula saeculorum... in saecula saeculorum...

Пізно я повертав ся до дому. Приходив обвіяний духом полїв, свіжий, як дика квітка. В складках

своєї одежи приносив запах полїв, мов старозавітний Ісав. Спокійний, самотний, сїдав десь на ґанку порожнього дому й дивив ся, як будувалась ніч. Як вона ставила легкі кольони, заплїтала сїткою тїней, зсувала й підносила вгору непевні, тремтячі стїни, а коли все се зміцнялось й темнїло, склепляла над ними зоряну баню.

Тепер я можу спокійно спати, твої міцні стїни стануть між мною і цїлим світом. Надобраніч вам, ниви. Й тобі, зозуле. Я знаю, завтра, з ранїшним сонцем, влетить до мене у хату твоє жіноче контральто: ку-ку!.. ку-ку!.. І зразу дасть менї настрій привіт твій, моя найблизша приятелько.

Кратер! Оверко! Пава! Чотири пальцї у рот— і дикий степовий свист. Біжать. Як троє білих ведмедів. Може вони мене роздеруть, а може прийимуть запросини в поле. Хо-хо! Той Оверко не може без штук. Скрібає, наче дурне теля і скоса наводить червоне око. Кратер гордо несе свою вовну і ставить ноги, наче білі кольони. Його підрізані вуха стрижуть. Пава ступає поважно, мелянхолїйно хитає задом і одстає. Я йду за ними і менї видно легке гойдане всїх трьох крислатих хребтів, мягких, вовнистих й звіряче сильних.

Ім трохи не до вподоби, здаєть ся, занадто гаряче сьогодня сонце, яке робить із них такі яскраві плями, але я повний приязнї до сонця і йду просто на нього, лице в лице. Повернутись до нього спиною—крий боже! яка невдячність! Я дуже щасливий, що стрічаюсь з ним тут, на просторі, де нїхто не затулить його обличчя, і кажу до нього: сонце! я тобі вдячний. Ти сїєш у мою душу золотий засїв— хто знає, що вийде з того насїння? може вогнї?

Ти дороге для мене. Я пю тебе, сонце, твій теплий, сцїлющий напій, пю як дитина молоко з матернїх грудей, так само теплих і дорогих. Навіть

коли ти палиш—охоче вливаю в себе вогняний напій й пянїю від нього.

Я тебе люблю. Бо... слухай:

З тьми „невідомого“ з'явивсь я на світ—і перший віддих, і перший рух мій—и темряві матїрнього лона. І досї той морок наді мною панує—всї ночи, половину мого життя,—стоїть він між мною й тобою. Його слуги—хмари, гори, темницї—закривають тебе від мене—і всї троє ми знаємо добре, що неминуче настане час, коли я, як сіль у водї, роспущусь в нїм на віки. Ти тільки гість в життї моїм, сонце, бажаний гість—і коли ти відходиш, я хапаюсь за тебе. Ловлю останнїй промінь на хмарах, продовжую тебе у вогнї, в лямпі, у феєрверках, збіраю з квіток, з сміху дитини, з очей коханої. Коли-ж ти гаснеш і тїкаєш від мене—творю твою подобу, даю найменнє їй „ідеал“ і ховаю у серцї. І він менї світить.

Дивись же на мене, сонце, й засмали мою душу, як засмалило тїло, щоб вона була недоступна для комариного жала... (Я себе ловлю, що до сонця звертаюсь, як до живої істоти. Невже се значить, що менї вже бракує товариства людей?).

Ми йдемо серед поля. Три білих вівчарки і я. Тихий шепіт пливе перед нами, диханнє молодих колосків збіраєть ся в блакитну пару. Десь з боку вохко підпадьомкає перепел, бренькнула в житї срібна струна цвіркуна. Повітрє тремтить від спеки і в срібнім мареві танцюють далекі тополї. Широко, гарно, спокійно.

Собакам душно. Лягли на межі, як три копицї вовни, звісили з ротів язики і носять боками з коротким свистом. Я сїв біля них. Всї тільки дихаєм. Тихо.

Час зупинив ся, чи лине? Може пора?

Лїниво всї встали, лїниво ступаєм з ноги на ногу й несемо обережно до дому спокій. Йдемо повз чор-

ний пар. Тепло дихнула в лице пухка чорна рілля, повна спокою й надії. Вітаю. Спочивай тихо під сонцем, ти такаж втомлена, земле, як я. Я теж пустив свою душу під чорний пар...

Ніколи перше не почував я так ясно звязку з землею, як тут. В городах земля одягнена в камінь й залізо і недоступна. Тут я став близький до неї. Свіжими ранками я перший будив сонну ще воду криниці. Коли порожне відро плескалось денцем об її груди, вона ухала гучно з просоння у глибині й ліниво вливалась у нього. Потому тремтіла, сиза, на сонці. Я пив її сьвіжу, холодну, ще повну снів, і хлюпав нею собі у лице.

Після того уло молоко. Білий пахучий напій пінивсь у склянцбі і прикладаючи його до уст—я знав, що то вливаеть ся в мене мягка, як дитячі кучері віка, на якій тільки ще вчора цілими роями сиділи фіолетові метелики цвіту. Я пю екстракт луки.

Або той чорний, разовий хліб, який так гарно, по сільськи пахне. Він мені близький, наче дитина, що зросла на моїх очах. Он біжить він полями, як дикий вовнистий звір і вигинае хребет. А край ниви стоять вітряки, наче пастки на нього і готують вже зуби, щоб стерти зерно на білу муку. Я все се бачу і прості, безпосередні мої стосунки з землею.

Я тут почуваю себе багатим, хоч нічого не маю. Бо поза всякими програмами й партіями—земля належить до мене. Вона моя. Всю її, велику, роскішну, створену вже,—всю я вміщаю в собі. Там я творю її наново, вдруге—і тоді здаеть ся мені, що ще більше права маю не неї.

Коли лежиш в полї лицем до неба і вслухаєш ся в многоголосу тишу полїв, то помічаєш, що в нїй щось є не земне, а небесне.

Щось наче свердлить там небо, наче струже метал, а вниз спадають тільки дрібні, просїяні згуки. Ниви шумлять навколо і заважають. Жену від себе голоси поля і тодї на мене як дощ спадають небесні. Тодї пізнаю. Се жайворонки. Се вони, невидимі, кидають з неба на поле свою свердлячу пісню. Дзвінку, метальову й капризну, так що вухо ловить і не може зловити її переливів. Може співає, може сміеть ся, а може зайшлось від плачу.

Чи не краще сїсти тихенько й заплющити очи? Я так і зроблю. Сїдаю. Круг мене темно. Блискають тільки гострі, колючі згуки і дрібно сиплеть ся регіт на метальову дошку, як шріт. Хочу спіймати, записати у памяти—і не виходить. От-от, здаеть ся... Тью-ї, тью-і, ті-і-і... Нї, зовсїм не так. Трійю-тіх-тіх... І не подібно.

Як вони оте роблять, цїкавий я знати? Бють дзьобами в золото сонця? Грають на його проміннях, наче на струнах? Сїють пісню на дрібне сито і засївають нею поля?

Росплющую очи. Тепер я певний, що то з того посїву зійшла срібна сїтка вівсів, гнеть ся й блищить, мов шабля, довговусий ячмінь, пливе текуча вода пшеницї.

А з гори сипле тай сипле... витрушує душу з дзвіночків, струже срібні дошки і свердлить крицю, плаче, голосить і сїє регіт на дрібне сито. Он зірвав ся один яскравий згук і впав між ниви червоним куколем.

Я вже більше нїчого не годен слухати. Та пісня має у собі щось отруйне. Будить жадобу. Чим більше слухаєш, тим більше хочеть ся чути. Чим більше ловиш, тим труднїйше зловити.

Тепер я бігаю в поле й годинами слухаю, як в небі співають хори, грають цілі оркестри.

Вночи прокидаюсь, сїдаю на лїжку й напруджено слухаю, як щось свердлить мій мозок, лоскоче серце і тремить біля вуха чимсь невловимим.

Тью-і, тью-і, ті-і-і... Нї, зовсїм не так.

Цїкавий я знати, як вони оте роблять?

Врештї таки підгледів.

Сїра маленька пташка, як грудка землї, низько висїла над полем. Тріпала крильми на місцї напруджено, часто і важко тягнула в гору невидиму струну від землї аж до неба. Струна тремтїла й гучала. Тодї, скінчивши, падала тихо у низ, натягала другу з неба на землю. Єднала небо з землею в голосну арфу і грала на струнах сімфонїю поля.

Се було прекрасне.

Так протїкали днї мого intermezzo, серед безлюддя, тиші і чистоти. І благословен я був між золотим сонцем й зеленою землею. Благословен був спокій моєї душі. З під старої сторінки життя визирала нова і чиста—і невже я хотїв би знати, що там записано буде? Не затремтїв би більше перед тїню людини і не жахнувсь від думки, що може горе людське десь причаїлось і чигає на мене?

Коли таке станеть ся чудо, то се буде ваша заслуга, зелені ниви з шовковим шумом, й твоя, зозуле. Твое журливе „ку-ку“ спливало як сльози по плакучій березї і змивало мою утому.

Ми таки стрілись на ниві—і мовчки стояли хвилину—я і людина. То був звичайний мужик. Не знаю,

яким я йому здав ся, але крізь нього я раптом побачив купу чорних соломяних стріх, затертих нивами, дівчат у хмарі пилу, що вертають з чужої роботи, брудних, негарних, з обвислими грудьми, кістлявими спинами... блїдих жінок у чорних подертих запасках, що схилились як тїни над коноплями... пранцюватих дітей в суміш з голодними псами... Все, на що дивив ся й чого наче не бачив. Він був для мене наче палічка дирижера, що викликає раптом з мертвої тиші цїлу хуртовину згуків.

Я не тїкав; навпаки, ми навіть почали розмову, наче давні знайомі.

Він говорив про речі, повні жаху для мене, так просто й спокійно, як жайворонок кидав на поле пісню, а я стояв та слухав і щось тремтїло в менї.

Ага, людське горе, ти таки ловиш мене? І я не тїкаю? Вже натягли ся ослаблені струни, вже чуже горе може грати на них!

Говори, говори...

Що говорити? У сїм зеленім морі він має тільки краплину. До кого прийшла гарячка та подушила дїти, тому ще легше. На иншого зглянеть ся Бог... А в нього аж пять ротів, як вітряків, щось треба кинуть на жорна.

„Пятеро дїток голодних чомусь не забрала гарячка“.

Говори, говори...

Люде хотїли голїруч землю узяти, а тепер мають: хто їсть сиру, хто копає її в Сібірі... Йому ще нїчого: рік лупив воші в тюрмі, а тепер раз на тиждень становий бє йому морду...

„Раз на тиждень бють людину в лице“.

Говори, говори!..

Як тільки недїля—люде до церкви, а він „на явку“ до станового. А все таки менша образа, як від своїх. Боїш ся слово сказати. Був тобі приятель і однодумець, а тепер може продає тебе нишком.

Відірвеш слово, як шматок серця, а він кине його собакам.

„Найбизша людина готова продати“.

Говори, говори...

Ходиш між людьми, як між вовками. Одно—стережеш ся. Скрізь насторожені вуха. скрізь простягнені руки. Бідний в убогого тягне сорочку із плота, сусїд в сусїда, батько у сина.

„Між людьми, як між вовками“.

Говори, говори...

Людей їдять пранцї, нужда, горілка, а вони в темнотї жеруть один одного. Як нам світить ще сонце і не погасне? Як можемо жити?

Говори, говори. Роспечи гнївом небесну баню. Покрий її хмарами твойого горя, щоб були блискавка й грім. Освіжи небо ї землю. Погаси сонце й засвіти друге на небі. Говори, говори...

Город знову простяг по мене свою залїзну руку на зелені ниви. Покірливо дав я себе забрати і поки залїзо тряслось та лящало, я ще раз, в останє, вбірав у себе спокій рівнини, синю дрімоту далеких просторів. Прощайте, ниви. Котїть собі шум свій на позолочених сонцем хребтах. Може комусь він здасть ся, так як менї. І ти, зозуле, з вершечка берези. Ти теж строїла струни моєї душі. Вони ослабли, пошарпані грубими пучками, а тепер натягають ся знову. Чуєте? Ось вони бренькнули навіть... Прощайте. Йду поміж люде. Душа готова, струни тугі, налажені, вона вже грає...

Fata morgana.

(з сільських настроїв).

ЧАСТИНА ДРУГА.

Сніги впали великі і Андрій радо прокидає од порога до воріт стежку. Воно усе ж робота, тай не мусить чоловік вічно стирчати в хаті, де світить порожнім оком голод та нужда товчеть ся по вохких кутках. Бо то, пане добродзею, приходять останні часи: і рад би щось заробити, та нема де. Не знаєш, як перебути зиму. Маланка чорна, зсохлась уся на шабатурку, тільки оком пече та колить, та бухика по хаті, аж шибки деренчать. Весільну памятку маєш, Маласю. А як—же... Як брав панич Льольо, той, з сусідньої економії, в нашого дідича дочку, стара наче здуріла: чим стріну, як будуть од вінця їхать—ячмінним хлібом? Вона в них служила, на її очах і панич виріс... Бігала по селу, змокла, на качан змерзла, поки не випрохала десь паляниці. Либонь в ковалихи. Правда, дав панич Льольо два злоти, та один бабі Марьянні оддала, бо як схопила колька, то мало душа не втікла з тіла. А тепер маєш — бухикай, серце... панську ласку викидай з грудей...

Андрій розігнув спину і застромив лопату. Він загрів ся, димив парою, неначе комин, вуси і брови стали в нього молошні.

Село було засипане снігом до половини. Низенькі

хати осїли під синьою банею неба, немов баби в намітках на колїна стали у церкві; за коливоротом по полї око мягко бігло снігами аж до крайнеба і не мало на чому спинитись.

Андрій взявсь за лопату і знов зловив загублену думку. Бо він собі так покладає: як піде чоловікови з якого дня, то так воно вже і йдеть ся... Стара каже, що знала, а він не сподївав ся навіть. Де-де? Щоб син хазяйський та взяв убогу? Щоб Прокіп засватав Гафійку? Ну, щож, таки було. Різдво із хати, а старости в хату, та нїчого з того не вийшло. Затялась дївка і а нї руш. Йому нїчого, а Маланцї горе велике. Не спала, а снилось за хазяйським сином бачити дочку, поле орати, в городї садити... Ха-ха! оближи губки, Маласю... Дївка не хоче. Гляди, чи не Марко в голові в неї... Може вже й кісточки його згнили, може помер десь в тюрмі... Була дївка як огірочок, а стала немов черниця. Схудла, мовчить і до батька жаль має. А він чим винен? Хіба він завдав Гущу в тюрму? Бо що, пане добродзею, бунтар, то таки правда, знали, що з ним зробити...

Хе, от вже й втомив ся. Геть чисто захляв за зиму, захарчував ся. Ще лїтом нїчого: бурячок там, цибулька, рибки наловиш.

Ну, Прокіп немав чого ждати. Иншу засватав. А як-же... Маланка аж плакала з злос...

— Га! Фабрикант! Бач, як стараєть ся, щоб жінка нїжок не замочила, болячка б... Здоров!

— Ху!.. Бодай вас, Хомо, як налякали... Дай, Боже... Я, знаєте, тепер такий полохливий, що й тїни своєї бою ся.

— Хіба в тебе душа? От заячий дух...

Хома видимо глузує. В зморщках старого безвусого виду глибоко залягла злість.

Андрій звик вже до того. Він знає, що відколи пан прогнав Ґудзя, злиднї ще гірше його обсїли, а проте каже:

— Добре вам, Хомо, що ви самі, а у мене три пельки в хаті.

— Ха—ха... Менї? А добре, бодай йому так легко здихати, як менї жити... Став пиво, скажу новину.

— Де—де! Я вже забув, яке воно на смак... Про фабрику? Ет, багато вже говорили...

— Не віриш? Панич Льольо ставить ґуральню.

— Та ну?

— Не ну, а справдї. З старої сахарнї зроблять ґуральню, ще й дім для себе збудує Льольо, щоб він тобі пуснув на радість.

— Та що ви кажете? Звідки?

— Не вірить, чортове зілля... Кидай лопату, ходїм.

— Куди?

— Не питай, а ходїм.

Андрій крутив лопату в руках і неймовірно дивив ся на Ґудзя. Врештї встромив лопату в сніг і опинивсь за ворітьми.

— На що лопату покинув, ще хтось потягне, ти! почув він голос Маланчин, але навіть не озирнув ся.

Брів у снїгу, поспішав за Хомою. Хома ставив ноги рішучо, злісно, як говорив, а снїг роскидав, наче коняка. Андрій голосно сапав, його очи бігли кудись наперед, на зустріч мурованим стїнам, що, здавалось, уже тремтїли від живого робочого руху, уже бухали з коминів димом.

„На сей раз Хома не дурить“, калатало серце в Андрія.

Ішли безлюдним селом, засипаним снїгом, мов глухим лїсом, який швидче хотїлось минути, щоб побачить простори.

Колиж нарештї на горбку перед ними зачорнїли руїни сахарнї, Андрій виразно на мить побачив дими, почув знайомий гомін. Правда, дими враз щезли, за те біля сахарнї роїлась купа людей і чорнїли підводи.

— Куди біжиш? Постигнеш...

Андрій одмахнув ся рукою. Ет, що там тепер Хома... Він бачив уже валку саней з колодами, брусами, повні лубки червоної цегли, немов миски ягід, волохатих коний, закутаних у власну пару, зігнуті спини, підняті пуги... Ньо... Вьйо! Соб-соб!..

На подвірі стояв прикащик і серед криків та зойку приймав матерял.

Андрій бігав од саней до саней, обмацував дерево, стукав по цеглї, заглядав кожному в очи, немов питав ся, чи правда? Перед прикащиком зняв шапку і довго мовчки стояв.

Підійшов до Хоми і осміхнув ся.

— Буде?

— А буде...

— Ґуральня?

— Таже казав.

Споловілі, зеленкуваті очи Андрія блищали як лїд, що тане на сонцї. Вони пестили чорні, задимлені стїни сахарнї, круглі, жовті колоди на білім снїгу, сміялись до стосів цегли, до прикащикової бороди, сивої од морозу. Тепер, пане добродзею, вже пустять пару... Не буде чоловік з голоду гинуть, а як же...— прийде термін—бери готові гроші. Так, так, Маласю, от тобі й „фабрикант“...

— Що, Хомо, буде? А бач, а бач...

Але на Андрія шипіли з Хоминих очей зелені гадючки.

— Чого радїєш? Гадаєш, вони горілку гнать будуть? Кров з тебе гнатимуть, а не горілку. Хлїба схотїв? А горба не заробиш? Гляди! Кому черево наросте аж вище носа, а тобі жили тягтиме, пропади воно прахом...

— Чекайте, Хомо...

— ...бодай би взялось вогнем та розвіялось попілом разом з людською кривдою...

— Чекайте ж бо, Хомо...

— Чого чекати? Він дума — ґуральня. Домовину тобі готують, чотире дошки та яму. Тай вже.

— А, які ж бо ви, Хомо...

Але Ґудзя годї було спинити. Він гнав, наче з горба.

— От взяв би—р-раз, р-раз, розвалив би к бісовій мамі, зрівняв би з землею, щоб і память пропала на віки вішні...

Хома махав руками і тупав ногою. Кожна зморщка на безвусому видї скакала у нього і видко було, як під старою свиткою корчилось тїло, наче пружина.

Андрій з ляком дивив ся на Ґудзя. Він навіть язика забув у ротї.

Що се з Хомою? І що він каже? Треба ж із чогось жити... Хіба краще отим, що крутять ся на латочцї поля і не зберуть, буває, навіть насїння? Або тому, що закопає силу у панські лани, а прийде слабість, калїцтво чи старість, то здохне, як пес під плотом? І що бо він каже, Господи Боже...

Але Хома помалу одходив. Злість і прокльони розсипались раптом в хриплий, застужений сміх.

—Ха-ха! Ну, ставиш пиво? Твій могорич. Гайда до Менделя.

Андрій посміхнувсь винувато. Чому б не поставить? Ой, як би охоче він сам напив ся на радощах пива, та...

— Вірите, Хомо...

— Ну, ну... не маєш? Чорт із тобою.. теж „фабрикант“. Я йду...

Андрій дивив ся у спину Хомі, але перше, нїж зникла похила фіґура, затихло шипіннє зелених гадючок, погасли пекучі слова і одно тільки звенїло в Андрієвих грудях—ґуральня!

Він хотїв ще раз почути те слово. Стояв перед прикащиком і мняв шапку в руках.

— Ґуральня буде?

— Ґуральня.

От. Тепер вже напевно. Він почув гордість, самоповагу, наче не панич Льольо, а сам він оживить мертві стіни сахарні, пустить в рух колеса, паси, машини і людську силу.

Село, хлїбороби, земля...

Яке все бідне, злиденне...

Кроти! Залїзли на зиму у білі нори, а прийде весна, почнуть мучити землю, різати груди. Дай, земле, покорму! А земля стогне, пісна, безсила, подерта на латочки. І замість покорму дає свою кров. Не хлїб, а кукіль родить, будяки, хопту. Годуй ся!..

А тим часом голодний зростає, множить ся, корчить ся, як гадюка, порубана на шматочки.

Намножилось вас. Хоч би милосердний Господь порідив вас війною, або мором яким. Може б легше було на світї...

Ну, а йому що? Він не має землї. Ґуральня дасть йому хлїб... Хома каже дурницї.

І ти, Маласю, дурно сміялась. Казав Андрій Волик—буде ґуральня—і буде...

Гафійка увійшла в хату і притулила до печі замерзлі руки.

— Забула, що піч холодна, винувато посміхнулась вона.

Маланка обернула до неї червоні очи.

— З ким розмовляла у сїнях?

— Прокіп приходив.

Прокіп! З того часу, як він оженив ся, Маланка не могла чути його наймення.

— Чого йому треба?

— До мене приходив.

— До тебе? Чого?

— Книжки приносив.

— Нехай носить жінцї своїй, а не тобі...

Їй хотїлось вразить поглядом дочку, але не вдалось. Набігла сльоза, загризла, довелось кулаками закрити очи.

Тепер Маланчині очи вже самі плачуть. За осінь та зиму стільки вилляли сліз, що уже звикли. Бо настав холод, слота та негода не тільки в природі, а й в серці. Облетіли надії, розметались безслідно і там тепер голо, як в лісі. Сніги тепер в серці і вовки виють. Господь не схотів показать свою правду; як була панська земля, так і лишилась панська. Дурно Маланка збірала насіння, дурно плекала надії. Вузлики з зерном так довго висіли під образами в хаті, аж намулили очи. Нарешті зняла та винесла в хижу. Годі себе дурити. „На що знімаєш? Настане весна — лани засієш“. Се Андрій так впік у живе.

Сухі губи в Маланки стиснулись од болю на саму згадку.

Їх троє — а всім судилась однакова доля. Холод, і голод, і безнадія. Днями сиділи в нетопленій хаті і не варили страви. Світили ненависним оком, кусались крівавим словом. Як звірі. Щоб не замерзнуть, Андрій нишком по ночах рубав по шляху верби, або розбірав стріху в сусідніх порожніх будинках. Як би не совість—крав би. Потому залізла колька у груди, вчепив ся кашель. Печінки вивертало, по ночах ніхто спати не міг. Навкруги порожно, сумно, Гафійка ходить, немов черниця. Мовчить, нічого не каже. Хіба Маланка і так не знає?

— Бач, книжки носить... Як би пішла за нього, читали б разом.

— Облиште, мамо.

— На кого чекаєш? На Гущу? Бачиш, біда. Батько не багато заробить, я немічна, зчорніла од праці—та що із того? А Прокіп...

Ах, як се нудно, як нудно все одно чути!..

— Ви не журіть ся, мамо. Я пійду в найми.

Маланка прикусила язика.

— До двору найму ся. Або до Підпари, він, кажуть, шукає дівки.

Очи в Маланки стали налякані, круглі. Щось про-

майнуло на мить перед ними, давне, на пів забуте. Вона підняла руки, наче хотїла його одігнати.

— Мовчи вже краще.

— Ій Богу...

Тодї Маланка раптом розмякла. Що там журитись, коли все йде на краще. От перебудуть зиму, весна не за горами. Андрій напевне наймаєть ся до пана, почнуть люде городи копати, пійдуть заробітки.

Голос Маланчин ставав теплїщим, немов нагрівав ся од сонця, що тихо сїдало перед самою хатою. Золотий обрій зробив з вікна вівтар, комин червонїв жаром, неначе в печі палало, мова стелилась лагідно, як останнє проміння і гасла поволї в вечернїх тїнях. До Гафійки лиш часом долїтали окремі слова. Той лагідний тон будив у неї згадки, навівав думи.

„Коли б знала — куди, пішла б пішки до нього. Нехай би не думав, що одцуралась. Сказала б: я не забула, Марку, твоєї науки: ти кинув слово, а з нього вродилось десять... Тебе зачинили за ґрати, а твоє слово ходить по світу“...

...настануть жнива, будемо жати, заробимо хлїба, а в осени...

„Хто любить вірно, той хтїв би весь світ засїять милого словом... Знущають ся з тебе, а я хіба мало прийняла муки? Гляди, яка стала. Що дня тобою журю ся, що дня моя думка круг тебе веть ся“...

...посватає хтось... ще твоя доля за дверима у Бога...

„Чекаю на тебе і виглядаю. Як не з тобою, то нї за ким. Одна в мене потїха, що розмовляю з тобою, хоч ти й не чуєш“...

Вікно поволї гасло.

Земля повечеряла сонцем і облягалась на ніч. Блакитні тїни роскривали свою глибінь і приймали, як в мягке ложе, Гафійчині думи, сподївання Маланки...

Маланка не хотїла вірити. Ат, знов наплів Ґудзь.

Андрій аж мінив ся, так сердивсь. Він бачив на власні очи. Не сам Хома, прикащик казав. Вуси ще білїщими стали на червонім виду і очи лїзли на верх. Маланка низала плечима, але вдягла кожушанку і побігла до двору. Тепер се вже її справа. Панич Льольо мусить найняти Андрія, вона ж в них служила, вона робила на них. Маланка довго кашляла в кухнї, поки нарештї вийшов панич. Ну, панич як панич, пожартував трохи з старої, але Андрія найняв. До прикащика в поміч.

Се була велика радість. Тепер вже що дня палав у печі веселий вогонь, смачно пахло борщем або галушками і коли Андрій смерком вертав ся до хати, свіжий од вітру, з духом морозу у всїх складках одежи, Маланка старалась догодити йому і повага хазяйки була у всїх її рухах.

По вечері Андрій присував ся до печі і виймав люльку. Червоний жар клїпав до нього синявим оком, моргав, стріляв зірками і загортав ся нарештї на піч в кожух сїрого попелу. Гафійка греміла ложками, хлюпала лїтеплом, а Маланка, заклавши руки, побожно слухала оповідання про те, скільки привезено цегли, яке й чому забраковано дерево, що прикащик нїчого не розуміє і коли б не Андрій, не було б дїла.

З весною, коли розпочались справжнї роботи, розмови ставали більш ріжнобарвні і розростались. Андрій був як у гарячцї. Йому здавалось, що все йде дуже помалу, що будуванню кінця не буде. Се була його ґуральня, се він ставив її і навіть Маланка, заметившись його настроєм, часто бігла дивитись, як посувалась робота. Вона навіть забувала свої мрії про землю і жила з Андрієм одним життєм.

Нарештї одного дня, так щось по зелених святках, високий комин ґуральнї дихнув клубами диму і з колишнїх руїн сахарнї розлїг ся по над селом свисток.

Андрій зірвав ся з місця. Він нахилив ся вперед, витягнув шию і ловив вухом той клик „машини“ довго, уважно, наче бояв ся пропустити з нього хоч одну мить,

Потому обернув ся до жінки, весь сяючий, з впрілим одразу чолом:

— Чуєш, Маланко?

Маланка чула.

— Се тобі не земля, що буцїм мають дїлити... Се тобі, пане добродзею, не жарт, а ґуральня...

Маланка зітхнула. Вона тільки глянула на свої чорні та сухі руки, що просили инчої працї і почула, як її мрії впали глибоко, аж на дно серця.

Того ж таки вечора Андрій пішов на нічну зміну.

Хоч од мясниць, як оженив ся Прокіп, небагато часу минуло, але Гафійцї здавалось, що Прокіп виріс і навіть постарів. Він стояв перед нею і говорив, а вона оглядала його широкі плечи, спокійне лице, на якому несподївано якось виросла борода і осїла чоловіча повага. Їй здавалось, що його сїрі, трохи холодні очи дивились не так на неї, а в середину, в себе, і через те слова були міцні та повні, наче добре зерно. Вона теж чула, що багачі сердиті на нього.

— Найбільше лютує на мене Підпара. В недїлю кричав на сходї: таких, як Кандзюба, в Сібір. Завів ґазети, книжки голотї читає, бунтує народ. Бомажки роскидає. А сам, як стріне, зараз питає: а що там чувати? Що про війну нового пишуть? Мати теж дорікають: світите світло, а воно дороге.

— Ну, а Марія?

Прокіп зирнув на неї допитливим оком. Гафійка стояла міцна, запалена сонцем, з тонким пушком на руках і ногах, мов золота бджілка. Спустила очи до долу і уважно ловила між два пальцї ноги якесь стебло.

— Марія? Що ж, молодиця, як молодиця... Їй аби люде, аби послухать та свого докинуть. Не так склалось, як думав. Менї б товариша треба, та ти не схотїла.

Стебло не давалось, тїкало з під пальців.

— Облиш, Прокопе, годї.

— Та я нїчого. Не кличеш жалю, сам часом прийде до тебе. Все сподїваєш ся Гущі?

Гафійка підняла на Прокопа очи.

— Сеї ночи Марко менї снив ся.

— Ага! Я і забув. Дядько Панас стрів мене вранцї: прийду до вас, каже, послухать, про що там мудрі радять...

— Снить ся менї, тільки я нїби скінчила розносить листочки і вже останнїй виймаю, щоб застромити Петрові в повітку—хтось мене ляп по руцї. Я так і захолола уся. Дивлю ся—Марко. Такий сердитий. „Я, каже, сижу за вас у тюрмі, а ти так слова мої сїєш? Покажи руки“. А менї соромно—страх, що руки порожнї, очей звести не смію, не смію показать йому руки. І хочеть ся похвалитись і не добуду голосу з грудей... Чуєш, Прокопе, коли нових даси? У мене більше нема.

— Нема і в мене. Піду на тижнї в город, то принесу. А ти заходь.

Прокіп обіймав оком Гафійку. Туга, здорова, чиста—вона світилась на сонцї, як добра рілля, як повний колос, а очи мала глибокі та темні, як колодязне дно.

Ті очи його чарували. Прокіп зітхнув.

Але—зітхай не зітхай—инакше не буде.

Він хтїв принаймнї словом полегчить свою душу, як хмара чує потребу вилить свою вагу, і говорив. Бо що свої болї—пусте. Світове горе велике. Він надивив ся на нього. І в дома і по світах. Скрізь бідні сподом, багаті зверху. Долиною сльози, верхами глум. У поросї люде, як той шпориш придорожнїй, затолочені сильним, багатим. І нїкому крикнуть: зведись, народе, простягни руку по свою правду. Як сам не возьмеш, нїхто не дасть. Не народив ся, видко, ще той, кого почують. Треба мати великий голос. А що можемо ми? І де наш голос? Тільки пошепки скажеш:

вставай, Іване, обмий лице. Зведи ся, Петре, нас більше буде. Коли-б спромога хоч се зробити, кількох збудити, а ті вже инчих. Запеклась кривда у кожнаго в серці—торкнись до болячки—і запече.

Щось було тихе, покірне в тих скаргах, наче річка журливо звеніла по дрібних камінцях.

Ні, Марко не такий. Він як бурчак рвав би каміння, рив береги, з корінням вивертав би дерева. Його слухали-б всї.

Тепер для Маланки настали кращі часи. Андрій був при роботї і хоч не весь заробіток приносив до дому, а все-ж голодні вони не сидїли. З Андрієм вона рідко й стрічалась, бо він ходив лиш на нічну зміну, а у день спав, або блукав десь у двох з Хомою. Маланка з Гафійкою теж заробляли, і днї їм минали на чужій ниві. Проте Маланка не мала спокою. Чутки про землю ожили з весною, наче посходили з зіллям укупі і з ним розростались. Дарма, що разом з клунками насїння вона кинула в порох свої колишнї надії; вони тепер знову прохались до її серця. Із уст в уста, од хати в хату, з села в село—котилась радість: будуть землю дїлити. Хто сказав перший і хто останнїй — нїхто не питав. Чутки пливли як хмари, самі собою, носились в повітрі, мов пил з квіток в час красування ниви.

— Чули? будуть землю дїлити.

— Обдарують людей. Минуть ся злиднї.

— Земля вже наша. Скоро почнуть дїлити.

— Навіть пани гомонять: оддаймо землю.

— Пани? Не вірте.

— А якже!

— Звісно, боять ся.

В Маланки очи блищали.

А тут—сама земля подає голос.

Співає Маланцї колос, сміеть ся лука ранїми росами,

звоном коси, кличуть городи синим сочистим листом, тучна земля диха на неї теплом, як колись мамині груди.

А на той голос подає голос Маланчине серце, обзивають ся руки, сухі і чорні, що силу віддали землї і в себе взяли від неї силу.

Часом, серед роботи, вона ставала і оглядала землю.

Котились низом ниви, стелились горбами, повні, свіжі, багаті, та все чужі. Скільки оком захопиш, кінця краю немає. А все чужі. І навіть не людські, а панські. На що йому? Куди все подїне?

Серце болїло дивитись, а вже поле потиху шептало і потїшало:

„Не жури ся... подїлять... подїлять“...

Думи про землю будили Маланку по ночах.

Вона прокидалась, вся зрошена потом, трівожна. Їй раптом здавалось, що се неможливе. Не оддасть свого добра багач мужикови нїколи. У нього гроші, у нього сила, а що в мужика? Чотири кінцї—руки та ноги. Нїчого з того не вийде, все буде, як було; до віку буде убогий на чужім марнувать свою силу, до домовини не зазнає Маланка кращої долї, зносить Гафійка красу і лїта по наймах, счорнїє, зівяне на чужій працї, як її мати. Тільки й землї твоєї буде, що лопатою згорнуть на груди.

Холодним потом обливалась Маланка, вся терпла і гострим оком вдивлялась у пітьму, наче питала: як буде? Але ніч темна, слїпа і глуха: вона вміє тільки мовчати. Тим часом сподом, потай од холодної думки, ворушила ся тепла, маленька і добра. Вона щось шопотїла Маланцї і вела за собою на поле.

Хвилює на сонцї нива, та Божа постіль, льон процвітає синьо, сказав би небо задивилось в озерце, на сїножатї—віз. Гафійка годує дитину, а друге біля Маланки: „бабо“!.. І все те, родюча нива, віз, конї, кубло,—все те своє, рідне, з серцем зросло ся.„ Що-ж се я вбралась сьогодня у сапьянцї червоні, наче у свято... бач, процвітають на ниві, неначе мак“...

Вранці Маланка—кого стріла—питала:

— Не знати: будуть землю ділити?

Ковалиху—і ту зачепила:

— Чули, серце, скоро землю нам мають давати ..

— А якже, Маласю, чула. А якже. Тільки в людей і розмови, одним тільки живуть, одним і дишуть. Мій ще з зими купив у пана одну десятину; завдаток дав, а далі не хоче платити. На що, каже, маю викидать гроші, коли однаково земля буде моя. Нехай пропадає завдаток. А мені шкода й завдатку. Осе! Щоб за своє та ще й платити. І копійки не дам. Нападаюсь на свого, щоб одібрав, а він не хоче. Що з воза впало, те, каже, пропало. Будуть, будуть ділити. Вам більше прийдеть ся, бо ви безземельні. Коли-б тільки справедливо ділили, щоб люде не бились поміж собою...

— Ой, коли-б то дав милосердний... Звісно, люде —Божі собаки, гризуть ся. Спасибі вам, серце, за добре слово. Хай вам Господь помагає, де тільки лицем обернетесь...

Маланчине серце топилось, як віск. Їй навіть чудно, що з ковалихою вони часто у сварці.

Марія сплеснула в долоні.

— Глядіть, і дядько Панас прийшли послухать!

— Хіба не можна? Може тут що погане говорять?

Низька корячкувата постать спинилась на хатнім порозі, переставила довгий ціпок з корою у хату і, спершись на нього, щулила очи. Здавалось, вербовий пень витяг з землї своє коріння та причвалав між люде, цупкий, битий негодою, з духом землї, на якій ріс. Стара Кандзюбиха кликала брата:

— Заходь, заходь у хату.

Всї повернули до Панаса обличчя, а чужий раптом замовк, поклав руки на стіл і заклїпав очима.

Панас все ще роздивляв ся по хатї.

— Щось у вас світло погано горить, не розберу я зразу...

Але він вже пізнав. Коло Гафійки сидів Олекса Безик, якого на селї звали Півтора Лиха. Він мав дїтей як маку і а нї клаптика поля. В кутку підпирав стїни високий Семен Мажуга, з запалими грудьми та довгорукий, весь як складаний ножик. Він тільки й жив з того, що на клишоногій кобилї возив жидів на вокзал. Були тут Іван Короткий і Іван Редька, Олександер Дейнека та Сава Гурчин, всї безземельні, або такі, що їх земля не могла згодувати.

Тодї Панас переставив через поріг свої чоботища, в яких певно більше було онуччя, нїж ніг і примостив ся біля Марії.

— А хто ж той чорнявий, що за столом?

— Се чоловік з Ямищ,—пояснила Марія і обернула до чужого зацїкавлений вид.

— Росказуйте далї,—попрохала вона.

Той перестав клїпать очима. І всї обернулись до нього.

— Ну, значить, зібрались ми зараз на зборню, староста з нами, так і так, пишіть приговор. Ми, ямищане, пристали на те, що нїхто з нас не буде робити в пана по давнїй цїнї. Тепер піший робочий—рубель, а кінний—два. Робочий день має бути коротчий на четвертину...

— Ого!

— Цитьте! нехай говорить...

— Жати за шостий, а не десятий сніп, молотити за восьму, а не тринадцяту мірку...

Осе так добре! Голови по кутках закивали, а довгорукий Мажуга, на знак повної згоди, складав ся і роскладав ся, неначе ножик.

— А як пан не пристане?

Стара Кандзюбиха пропхалась крізь натовп і обережно зменьшила у лямпі світло.

Справдї, що буде, як пан не пристане?

Чоловік з Ямищ помовчав хвилинку, глянув навколо і одрубав:

— А не пристане, то забастовка.

Марія сплеснула в долоні.

Забас-тов-ка! Господи милосердний!

Панас Кандзюба хитнув ся вперед, немов верба од вітру.

— Забастовка? Як саме?

— А так. Пан кличе косити—добре, карбованця в день. Не хочеш—коси собі сам. Ніхто на роботу не вийде. Настали жнива—давай нашу ціну; невзгода, назувай сам постоли тай гайда з серпом на поле.

— Ха-ха! От ловко!

Сміх роскотив ся по хаті, з кутка в куток. Цілі ряди коливались од нього. Сміх косив наче та клав людей в покоси. Пан в постолах! Ха-ха!

Півтора Лиха впрів навіть од тої уяви: його лисина, зрошена потом, ловила й переливала блиск лямпи. Пан в постолах!..

Чоловік з Ямищ все говорив.

Перед очима в Панаса невідступно стояла кумедна постать гладкого пана у постолах, сама серед поля, невміла і безпорадна. І не легка веселість грала в Панасовім серці, а давня мужича зненависть, що нарешті знайшла своє слово:

Озуть пана у постоли!

У сьому слові була ціла картина, роскішний плян, справедливість людська й небесна.

Озуть пана у постоли!..

Але як се зробити?

Ба, як се зробити? Пан не дурний. Свої не схочуть, чужих покличе. Панське все зверху.

На саму думку, що чужі стали б на перешкоді, пішли б проти громади, засвітили ся очи.

Заговорили всї разом.

Мажуга підняв догори руку, наче голоблю.

— Чужих не пускати! Розігнати! Кілками!

Го-го! такий не пустить.

Марія сплеснула в долоні.

— А вже ж. Як не послуха—бити.

Бо вже нікуди далї, все одно пропадати.—Хоч в яму, гірше не буде.—Народ зголоднїв, а нїхто не подбає, їсти нїхто не дасть.—А не дасть. Як хочеш їсти—пий воду...—Зїв пів біди, тай напий ся води...—Один роскошує, а другий... Старша біда, як роскіш.—Озуть пана у постоли...

Однак поволї уява Панасова вяла, наче хробак точив її. Де-де? Хіба так легко змагатись з паном!

Пан не хотїв вже взувать постоли, не хтїв сам жати. Він знов був сильний та хитрий ворог, з яким трудно було боротись, який все переможе. Краще далї од пана і од гріха. Хіба йому земський не вибив зуба?

Панаса нїхто не слухав.

Тодї він почав стукать цїпком.

Чого йому треба?

Нї, пана не налякаєш. Він має силу. Нажене тобі повне село і в кого з-заду було гладеньке, мережане зроблять. Тепер кричать, а тодї що? В гуртї і беззубий собака лютує. Схотїв один з другим голїруч іжака вбити. Не вбеш, бо вколить.

Стара хазяйка знов прикрутила лямпу. Коли там що буде, а гас дорогий.

Іван Короткий хтїв знати, чи всї підписались.

Чоловік з Ямищ за криком не міг нїчого сказати.

— Цитьте, цитьте, нехай говорить...

Звісно, не всї. Багачі одрекли ся.

— Схотїли! Один біс, що пан, що багатий мужик.

Проте до них пристали села—Піски, Береза, Веселий-Бір...

О! чуєте? чуєте, скільки пристало... Тепер за нами черга. Стіймо за них, вони за нас постоять.

Підписать! підписать!

В хатї ставало душно. Дим стлав ся по хатї, як низькі хмари, і синї хвилї, змішані з криком, тягло в одчинені вікна.

Хіба присилує хто робити в пана? Не хочеш, не йди. Нехай побачать, що не в багацтві сила, а в чорних руках. Треба пристати. Усім.

Панас Кандзюба йшов проти громади.

А він не згоден. Се буде бунт.

— Тю! який бунт?

— Такий, що бунт. За се не похвалять. Краще чекати прирізки.

— Чекай, діждеш ся.

— Скоро будуть землю ділити.

Марія сплеснула в долоні.

Хіба ж вона не казала!

На Панаса насіли. Хто буде ділити? Може пани?

Але Панас міцно стояв на свому. Твердий і сірий, як грудка землї, важкий в своїх чоботищах, він знав тільки одно:

— Будуть землю ділити.

Та добре, добре, а поки що...

— Се буде бунт.

Ще там загнати конї у спаш на панське, вивезти нишком деревину із лїса, закинути вершу у панський ставок—але бунтовать проти пана цїлим селом, на се нема згоди. Буде з нього і одного зуба, що вибив земський.

— Ось бачиш... ось!

Роззявив рота і тикав пальцем, грубим і негнучким, як цурпалок з корою, у чорну дїрку на блїдих яслах.

— Бачите... ось!..

Так Панаса і облишили.

Грім все гуркоче і руда хмара лївим крилом обійма небо. Бульбашки скачуть од крапель скрізь по водї, а рівчаками пливуть потоки і підмивають сїно. Пропало сїно! Маланка закасалась та лїзе в воду і тодї саме Гафійка говорить:

— Мамо, хтось стука в вікно.

Вікно? яке там вікно?

Справді щось стука.

Маланка злазить із лави, мацає стіни, а у вікно хтось гатить.

— Що там? Хто стука?

Маланка одчиняє вікно.

— Йдіть на ґуральню. Нещастє. Андрій скалїчив руку.

— Нещастє...—повторяє за ним Маланка.

— Дуже скалїчив?

— Не знаю. Одні кажуть—відтяло руку, а другі—пальцї.

— Боже мій, Боже...

Маланка товчеть ся у пітьмі, як миша у пастцї, а що хотїла зробити—не знає. Нарештї Гафійка подає їй спідницю.

От тобі й грім!

Яке безконечно довге село. Там, на ґуральнї, нещастє, Андрій вмер може — он лежить довгий і нерухомий, а тут ті хати, сонні і тихі, одну минеш, друга встає на дорозї, як безконечник. За тином тин, за ворітьми ворота... Чутно, як худоба в оборах важко сопе та Гафійка нерівно дихає поруч Маланки. А ґуральня далеко.

Тільки тепер помічає Малайка, що за нею поспіша хлопець з ґуральнї.

— Ти бачив Андрія?

Хтось чужий поспитав, а хлопець зараз говорить.

Нї, він не бачив, його послали. Оповідає щось нудно і довго, але Маланка не слуха.

Ось вже дихнула нічна вохкість ставка і раптом, за поворотом, рядок осяяних вікон різнув їй серце. Ґуральня бухає димом і вся тремтить, ясна, велика, жива серед мертвої ночи.

На подвірі купка народу, а серед неї світло. Андрій помер. Вона кричить і всїх роспихає.

— Мовчи там, баб!..

Сердитий голос її спиняє, вона раптом змовкає і лиш покірно, як битий песик, водить очима по людях. Їй поясняють.

— Він, бачите, був в апаратній...

— Біля машини, значить...

— Біля машини,—каже Маланка.

— Держав маслянку, а шестерня раптом і того... і повернулась...

— І повернулась,—повторяє Маланка.

— Він тоді правою лап, щоб схопити маслянку, а йому чотири пальці так і відтяло.

— П и самій долоні.

— Живий?—питає Маланка.

— Живий... там фершал.

Долї світить ся світло, а що там роблять, який Андрій—Маланка не знає. Тільки тепер почула, що стогне. Значить живий.

Врешті той самий сердитий голос гукає:

— Тут жінка? Ну, бабо, йди...

Робочі дають їй дорогу. Вона бачить щось біле, наче подушку і тільки зблизька помічає жовте, як віск обличчя, якесь зсохле, маленьке, чорне, скривлений рот.

— Андрійку, що ти зробив з собою?

Мовчить і стогне.

— Що з тобою, Андрію?

— Хіба я знаю?.. Калїкою став... Збери мої пальці...

— Що ти кажеш, Андрійку?

— Збери мої пальці, закопай в землю... Я ними хліб заробляв... Ой... Боже мій, Боже...

Підійшли двоє робочих і забрали Андрія. Не дали Маланці поголосити.

В апаратній Маланка шукала Андрієвих пальців. Три жовтих, в олії, цурпалки валялись долї, біля машини, четвертого так і не знайшла. Вона загорнула знахідку в хустину і взяла з собою.

Вранці Андрія одвезли в лїкарню, в город, а Маланку покликав сам панич Льольо. Він довго сердивсь, кри-

чав на неї, як на Андрія, але, спасибі, дав пять рублїв.

За три тижнї Андрій повернув ся. Худий, жовтий, посивів, рука в черезплїчнику.

— Болять в мене пальцї—жалїв ся Маланцї.

— Та де ті пальцї?

— Як ворухну ними—а все кортить—так і болять. Ти їх поховала?

— А вже ж. На городї.

— Що ж будем робити?—журилась Маланка.

— Як що? Піду на ґуральню, нехай поставлять на инчу роботу.

Але в конторі сказали, що калїк не приймають. До панича Льольо і не пустили.

— Се добра справа,—кричав Андрій. Робив, пане добродзею, на сахарнї дванадцять лїт—не чужа ж вона була, а твого тестя—тепер у тебе руку при машинї скалїчив, а ти мене викидаєш, як щось непотрібне...

Тодї ходила Маланка. Просила, благала — не помогло ся. І так, кажуть, великі втрати: за лїкарню платили, пять рублїв дали, а скільки мороки...

— От і маєш, Андрійку, ґуральню! шипіла Маланка, зганяючи злість.

— Мамо... що я вам скажу...

— А що там, Гафійко...

Гафійка нерішуче мовчала.

— Та кажи вже, кажи...

— Піду я в найми.

Маланка підняла руки. Вона знов за своє!

Всї її сердять, дратують, хоч забірай ся з світа.

— Ви не журіть ся, мамо. Так було б краще. Тато не зможуть вже заробляти—куди їм? А настане зима...

— Мовчи! Чого ти вчепилась душі моєї. Я вже й так стала неначе тїнь.

Гафійка замовкла. Їй було досадно. От—мати хлипа, а хто зна чого.

Довго Маланка сякала носа та утирала сльози.

Гафійка подумала в голос:

— Як раз Підпара шукає дївки.

Маланка уперто мовчала.

Так воно і роспливло ся, як завжди.

А Андрій лютував. Голос став в нього ще більше пискливий, жіночий. Коли він сердивсь, краска заливала йому лице, від чого вуси білїли, наче молошні.

— Багачі! фабриканти! зробили з мене калїку, а тодї і нагнали. Забрали силу, випили кров, тай став непотрібний.

Кожному стрічному Андрій тиняв скалїчену руку.

— Ось подивіть ся, що з мене зробили. Дванадцять лїт сотали жили, дванадцять лїт пасли ся мною... То така має бути правда на світї? А, сто сот крот...

Андрій від Хоми перейняв лайку.

Він нахваляв ся.

— Се їм так не минеть ся, чужа кривда вилїзе боком.

Нахвалки ті дійшли до пана і він перестав посилати Андрія на почту. Тепер на почту ходив вже инчий.

— Що ти зробиш йому, гладкому? думав Андрій. У кого сила, у того й правда. Ми як худоба в пана. Та де! Він худобу пожалує швидче, бо оддав гроші за неї. Правду казав той Гуща...

Гафійка позирнула на батька прихильним оком. Аж ось коли згадав про Гущу...

Про найми не було більше розмови, проте нишком всї знали, що доведеть ся Гафійцї служити. Маланка була недужа, осунулась зразу і не що дня виходила з хати. Гафійка ходила на роботу сама. Давня біда знов повернулась. Гірко було Маланцї.

От, зростила дитину, берегла, доглядала, рада була неба їй прихилити та зорями вкрити, а тепер оддай між люде на понївіряннє.

Вона знала, що значить служити. Се добре знали

її спрацьовані руки, її душа заглушена в наймах, як бурянами квітка.

Одно тільки потїшало Маланку: ось-ось невидко-будуть дїлити землю. Тодї Гафійка покине службу і знов поверне до дому.

А як пришло ся одводить до Підпари Гафійку, Маланка була мов з хреста знята. Кланялась і прохала, щоб не робили кривди дитинї.

У Підпари Гафійку ждала цїлоденна робота. Хазяйка була слаба, немічна жінка, що все стогнала і ледве човгала по помостї шкарбунами на босу ногу. Уся хатня робота припала Гафійцї, а найбільше мороки завдавали їй свинї. Кабани лежали по сажах, а кнурцї, льохи і поросята рили подвірє. Вранцї, поки Гафійка готувала їм їжу, все се вищало, кувикало, хрюкало і товкло мордами в двери. А над головою докучливо стогнала хазяйка, рипів її голос і човгали шкарбуни по помостї. Гафійка рада була, що попадала нарештї між свинї. Свинячий гурт, уїдливий і пажерливий, зразу накидав ся на неї, рвав з рук, глушив її криком і мало не валив з ніг. Вона не могла дати собі ради і тільки дивилась, як свинї перекидали пійло, місили ногами їжу та гидили. Сажові поводились краще. Чисті, важкі, вони не хотїли турбовати свій зад і ставали лиш на передні ноги. Їх треба було прохати їсти. Вони не хотїли. Жмурили сонні маленькі очи, здіймали в гору чисті кругленкі рийки і так нїжно стогнали: ох! о-ох!.. неначе хазяйка. Гафійка чухала їм животи, такі рожеві, повні; тодї вони одставляли ще задню ногу, а закуцьорблений хвостик, наче живий калачик, весь час тремтїв... Ох!.. о-ох!..

Сюди любив заходить і сам Підпара. Коли його висока постать зявлялась у дверях, а на сажі падала тїнь, Гафійка здрігалась. Вона боялась Підпари. Він був не ласкавий, суворий; вічна турбота ховалась у нього під волохаті брови, блищала сріблом в чорних волосях. Він штурхав ціпком кабанів, здіймав їх на ноги

і мацав хребти. Не дивлячись на Гафійку, говорив до неї суворо:

— Гляди мені, дівко, щоб чисто ходила біля свиней... Божа тварина любить, щоб дбали за неї.

Опріч Гафійки було ще два наймити. Підпара варив з челяді воду. Йому все було мало роботи. Він сам робив за двох. Коли наймити їли, голодні, багато, він бурчав жінці: „як їсть, то впріє, а як робить, то змерзне... Стук-грюк, аби з рук...“ Коли ж страва була недобра і наймит клав ложку, Підпара сердивсь: „злидні! що воно їло у дома? Юшку з картоплї“.

Гафійці здавалось, що то він про неї говорить.

Особливо Підпара ненавидів бідних. Зсував густі брови і з призирством цідив крізь зуби: „голота! що воно має... Як би робив, ледащо, то мав би. А воно на чуже зазіхає“...

Хоч те було добре, що хазяїн рідко сидів у хаті. Він вічно був в полї, на сїножаті, в клунї, біля свиней. Скрізь од високої постати падала тїнь — і там, де вона впала, робота, здавалось, йшла швидче.

Часом, в недїлю, Підпара здіймав з жердки жупан і надягав на себе широкий пояс.

По відході Підпари хазяйка млїла, наче вмірала.

— Пішов на сход... ох, ох... щось колить у грудях... Мого люде слухають дуже... що скаже, так вже і буде... Страх — поважають. Хотїли за старшину обрати, та мій не хоче. Щоб ще ростїкло ся добро без хазяйського ока... Ох, моє лишенько... ох!..

Але щось воно було так, та не так.

Підпара повертав ся сердитий.

— Чорт його знає, що сталось з народом, жалїв ся жінцї. Перше, що скажеш, всяк тебе слуха, а тепер хоч мовчи... така роспуста. Вже менї ті верховоди... Голота! тьху!..

Під бровами у нього лягала тїнь.

Часом збірались гостї. Холодком, в свято, приходив скоробогатько Максим, староста сїльський, якого

дражнили „вовчком“ і тесть Підпарин Гаврило. Вони сідали на дворі, на вільнім повітрі, а Гафійка виносила з хати сало та рибу. Хазяйка, хоч було тепло, напинала на плечі кожух і теж приставала до гурту.

Вони їли і міркували, де що вигоднїще продати, хто скільки чого зібрав, хто кого й як піддурив. Рудий Максим мав звичку згортати з столу всї кришки у жменю та кидати в рот, а після сала облизував пальцї. І не тому, що був голодний, а щоб не пропало. Він неспокійно клїпав очима, вічно сміяв ся і повертав на всї боки широкий вид з густим ластовиннем. Він завджи на слизьке зводив спокійну розмову.

— От скоро почне голота землю дїлити... Ха-ха... На що багатим стільки землї? Щоб значить, „усїм по сїм“... Ха-ха!.. Ти скільки маєш? Тридцять? От двадцять три і одріжуть. Ха-ха!..

Підпара не любив жартів. Але Максима не легко було спинити. Він вже моргав до Гаврила.

— А вам, куме, не гріх і більше оддати. На що вам, справдї, ви вже старі, нехай голота у палки вбеть ся, покушає папки.

— А тож! Що громадї, те й бабі, посміхав ся криво Гаврило.—Ще доведеть ся на старість за сніп заробляти.

— Ой-ой! Ще й як. Хіба забули вже жати?

Підпара сердивсь.

Чорта лисого візьмуть. Він і упруга не дасть. Що дїди та батьки кровю здобули, те нерушиме. А що надбав, то його праця і всяким неробам зась.

— Поклав би на місцї, як пса, нехай би зваживсь котрий, не побояв ся б гріха!

Підпариха загорталась в кожух і стогнала.

— Ти хоч би кращу рушницю купив... Ох, ох, Боже мій милий... Твоя негодяща, мотузком звязуєш...

— Буде й така... на що гроші втрачати...

„Ну, цей і клаптя не випустить з рук, поки живий“, хитала головою Гафійка.

По тих розмовах Підпара ставав ще похмурнїщим.

Облягаючись на ніч, він поправляв на стїнцї рушницю і клав біля себе сокиру.

Гафійцї робилось страшно.

Небо сїє дрібненький дощик на густе сито, а Мажуга накрив плечі мішком і ходить селом. Згинаєть ся і розгинаєть ся, як складаний ножик.

— Чули, пан не хоче набавить цїну.

— Звідки ти знаєш?

— Тільки що Прокіп з людьми був в пана.

— Що ж пан?

— Як було досї, так, каже, буде й надалї. Дорожче не дасть.

— Так. Що ж нам тепер?

Мажуга підіймає руку, наче голоблю, стискає кулак і викидає з запалих грудей, наче з безоднї:

— Бастувать будем.

— Не схочемо ми, наймуть Ямищан.

— Ямищане не пійдуть. Вони теж підняли цїну.

Олекса Безик виходить з свого подвіря, за ним по болотї скаче дїтвора, як циганчата.

Він на все згоден. Як забастовка, то забастовка. Гірше не буде.

Мажуга йде далї. Його постать у сїтцї дощу то стає довша, то знов коротша, наче риба в неводї бєть ся.

Маланка сховала руки під хвартухом і злїсно блиска очима.

— Так, людоньки, так. Лїзьте в ярмо, жнїть за тринадцятий сніп. Послужіть панови.

І затиснула сухі, зівялі губи.

— Не діжде. Хай сам собі жне.

— Коли ж стерня коле...

Олександер Дейнека погано лає. Важкі лайки гупають скрізь, як ціп на току.

Він мокне, а в хату не йде. В гурті йому легше.

— Затяв ся пан, держімось і ми.

— Проти громади нічого не зробить.

— Не присилує жати.

— А вже ж.

— Бастуймо і край, рішає Півтора Лиха.

А Мажуга вже на другім кутку підіймає людей.

— Чули?

— Та чули.

— Ну, що ж?

— Як люде.

— Бастують.

— Коли бастують, то й ми пристанем.

А панська нива дрімає як море у сіро-зеленій мряці і снить ся їй серп.

Хома сидить на горбку, Андрій біля нього. Сонце пече. Котить ся марево по над селом та нивами і танцюють у ньому — ліворуч ґуральня, праворуч — двір.

Голос в Андрія тонкий, плаксивий. Наче милостині просить з очей Хоми.

— Бачите, Хомо, що з мене зробили.

Але Хомині очи каламутні, як вода з милом. Вперлись кудись в простори і тільки зрідка, як на миляній банці, мигне в них зелено-червоний вогник.

— Куди я тепер? До чого, як нема рук?

— Х—ха!

— Ім такі непотрібні. Мають здорових.

Хома мовчить.

— Що ж мені—пропадати?

— А пропадеш.

— Де ж правда на світі?

— Мовчи, Андрію. Мовчи та гинь.

— Живий не хоче гинуть.

— Тепер він плаче, а перше радів: ґуральня! Диво яке!.. Щоб тому очи грали та танцювали зуби, хто її ставив.

Андрій гасне відразу і вже більше до себе говорить:

— Зїли мене, пане добродзею... Взяли тай зїли...

— А ти думав—вони пожалїють? Гляди сюди!

Хома торкає Андрія в плече і повертає на лїво.— Бачиш отих, що там! — Потому повертає його на право—і тих, що там, багачів, дуків... Вони на людей капкани ставлять, як на вовка. Спіймавсь,—здеруть із тебе шкуру, оббілують до чиста, а те, що їм непотрібне, викинуть в гній.

— Правду ви кажете, Хомо, ой правду...

— Ти собі думаєш—фабрику ставлять, фільварок будують. А вони пута кують на людей, ставлять сильце, щоб людську силу спіймати в нього, кров людську сточити, бодай вас сточило, як шашіль сволок...

Андрієви душно. Старі слова говорить ґудзь, а вони крають сьогодня, як нагострений ніж, наче більма з очей стинають. На хвилину очи пробили мури ґуральнї, стїни панського двору і дивлять ся в глиб, по новому.

— Запоганили землю, наче короста, чує Андрій.— Скільки їх — жмінка, а гляди, як насїли землї на груди, як простягають далеко руки. Здушили села своїми ланами, наче зашморгом шию, загнали в шпарку—бач, он лежать села, як купи гною на панському полї, а над ними димлять сахарнї й ґуральнї та людську силу переганяють на гроші...

Андрієви дивно, що він вперше сьогодня побачив, які справдї маленькі, загублені села.. Наче хто роструcив по майданї трошки соломи з воза. І теж йому дивно, що панський пастух наче виріс одразу отут перед ним. Сидить поплїч, наче дуб вріс у

землю, а під ноги йому покірно котять жовті хвилї лани і навіть сонце в покорі стелеть ся долом.

Андрій забув жалїтись. Він тільки дивить ся й слуха.

— Поглянь на мене, а я на тебе. Ти менї сивий волос покажеш, своє калїцтво, а я тобі що? Може душу свою, що закопав у гної, як глядїв панську худобу! Я там все закопав, чим горіла душа, а ти один з другим дививсь та мовчав, бодай ви понїміли на віки всї до гола, кроти слїпі...

Овва! А що зміг би Андрій? Чим винні люде?

Хома встромляє в Андрієві очи свої, каламутні. Гострий колючий сміх креше з них искри, а на споді сїро-жовтої гущі почина вже кипіти.

Андрій не може змигнути, йому моторошно.

Хома мовчить, та Андрій чує, що сміх клекоче в Хомі, як вода в казанї.

Сміх вирвав ся врештї і прижмурилось сонце.

І раптом велике, гаряче обличче присунулось близько, до самого вуха Андрія, війнуло жаром. Слова полетїли так швидко, що він їх ледве ловив.

— Не міг? Нї, брешеш, міг. Бачиш — лани... пшениця, як море... панське багацтво... А ти узяв сїрник — один з коробки сїрник — і полетїли в небо дими, а на землї лишив ся сам попілець... Бачиш — будинки, палаци, повно худоби, добра... а ти прийшов маленький, сїрий, як мишача тїнь — і за тобою тільки вугілля...

Хома говорить все швидче і швидче, рве слово, свистить і клекоче.

— Од пана до пана... з ґуральнї в сахарню... з кубла в кубло. Скрізь, де людська кривда гнїздо собі звила, аж поки не стане гола земля...

Андрієві очи лїзуть на лоба, а за плечима — мурахи.

— Чуєш? свистить Хома: тільки гола земля та сонце...

Хома божевільний. Що він говорить?

Андрієві треба щось одповісти, та язик полохливий мов заяць, тїка кудись в горло.

Повернув ся нарештї, але виходить зовсїм не те, що треба.

— Бог з вами, Хомо. Хіба таке можна робити?

Хома дивить ся мовчки, потому цїдить до нього з гори в долину, наче межи очи плює:

— Хам ти... Червак... Гний, пропадай, щоб і слїд твій загинув, так наче нїколи тебе не було...

— Ов-ва! Які-ж бо ви, Хомо...

Але Хома не слуха. Встає високий, лютий і йде в пшеницю, як в воду, а Андрій прилип до землї, неначе торішнїй зогнилий листок.

Економ світить до пана чолом, а на бронзовім обличчі, де завжди блукало сонце, пан бачить якійсь неспокій.

— А що там, Яне?

— Прошу пана сьогодня не можна почати жнива.

— А то чому? Хіба Ян не загадував вчора?

— Цїле село оббігав, прошу ласкавого пана, та нїхто на роботу не вийшов. Не хочуть жати по нашій цїнї.

— Як то не хочуть?

Пан стрепенув ся. Забастовка? У нього?

Пан чує образу. Він знає, що по селах були забастовки, але щоб в нього, коли він завжди був добрий для хлопа, не раз дарував спаш, а його жінка нїколи не одмовляла хорим в порошках хіни, олїйку і арнїковій примочцї... Він ще раз хоче почути:

— Ян каже — не хочуть?

— Так, прошу пана.

Звичайна справа. Масти хлопа хоч медом, він вкусить, наче гадюка.

Пан зазирає в вікно. Сонце тільки що встало.

— Ну, добре. От-що... зараз менї на коня і ду-

хом до Ямищ. Нанять ямищан. Коли не схочуть, набав ціну.

— Слухаю пана.

— Лайдаки!

Але не встигла ранїшня тиша ковтнути ще тупіт кінських копит, як знадвору влїтає в хату приглушений гомін і тільки високий жіночий голос ріже його, як поломінь дим.

Що там?

Пан одчиняє вікно.

Вся челядь на дворі. Пастухи навіть. Наймички з кухнї на бігу лопотять спідницями... Якісь чужі люде.

— Що там за крик? Які там люде?

Пан загортає росхрістані груди і хоче щось зрозуміти, але на нього не звертають уваги.

— Максиме! Ей, хто там? Максиме!

Максим врештї біжить, якійсь непевний, налякані очи, а за ним другі.

— Це, прошу пана, не наша вина... Життє милїще за службу... Скалїчать, що тодї дїти будуть робити...

— Що таке! Ну! Говори.

В одповідь челядь кричить гуртом.

— Як що? Забастовка. Не покинем роботи, побють... Чого тут, ходїм... Гей, хлопцї, гайда... Це, пане, не наша воля...

Кров заливає панові мозок.

— Куди ви! Сто-ять!..

Скрегнув розлючений голос, як залїзо об камінь і раптом зірвав ся. Пан чує, що впав його голос, розбив ся і не сила підняти. Даремне. Челядь вже біля брами, збилась в воротях, як сїра отара, яку женуть вранцї на пашу. З будинків вибігають дївчата і тільки мигтять червоним до сонця. Від обори, спізнившись, поспішає один серед пустки маленький гусїй. Підняв руками поли, картуз насунув, батіг

веть ся за ним по землї, наче гадючка і лиша за собою кривулькою слїд.

— Куди ти? Гунцвот! тупа ногою пан. — Назад!..

Гусїй тільки піддає ходу. Стоїть пан хвилину і дивить ся в пустку.

— Бестії! хлопи!..

Натягає спішно штани і вибіга на подвірре.

Пусто.

Йде вздовж будинків. Чудно. Не його двір. Наче чужий.

Заходить у чорну пекарню, пхає ногою двери й кричить:

— Марино!

Нїкого.

— Олено!

Тихо.

В чорній пекарнї, як в кузнї. Закопчені стїни, долївка в ямах, а кислий дух поту й рощини, як кіт лїнивий на печі, міцно залїг в пекарнї. Оберемок дров біля печі, росчато чистить картоплю. І все покинуто жужмом.

Пан іде далї. По подвіррі ростеклись гуси; гусенята коливають з ноги на ногу, наче вітер муріжком гонить жовті пушинки. Не вигнав, значить, на пашу. Пан хита головою. Корови так і лишились в оборі. Двери в возовню стоять отвором і чорна пустка вигляда звідти, як з беззубого рота. Бричка стоїть на дворі, а коло неї валяють ся шори. Ах ти скотина, бидло! Пан бере шори, щоб занести на місце, але зараз і кида. Невже нїкого і біля коний?

— Мусїю! гей!

Знов тихо.

— Мусїю! Ти там?

Чудно падає голос в околишню пустку і без одповіди гине.

Пан згортає на череві руки і озирає подвірре...

Що ж се таке?

Снить ся, чи справді?

Ось тільки двір був як серце, що бєть ся і розганяє по тїлї кров, а тепер все завмерло, спинилось і кожні зачинені двери, кожна чорна діра отвору — наче загадка.

Пси побачили пана і вже скиглять йому під ноги, скачуть на груди.

Геть!

А, бестії, хлопи!

Вертає в дім. І там скрізь пустка. Жінка ще спить. Він проходить через порожні кімнати, зазирає в столову, шука покоївки—а нї душі. Злість його душить. Грима дверима, перекидає стільцї і хоче так крикнуть, щоб по всїх хатах заскакала стаєнна лайка.

А, бестії, бидло!

Де Ян?

Стає і слуха.

Ян! Через те слово враз зашуміли круг його лани, захвилювалась стигла пшениця. А жати не можна!

Де Ян?

От тобі маєш. Він сам послав Яна до Ямищ женцїв наймати. Ямищане, звісно, прибудуть і все скінчить ся. Але ті хлопи!

Пан не може сидїти в хатї. Його тягне на двір. В тім дворі—трупі якась принада. Він ще раз проходить його од кінця до кінця, самотний і безпомічний, повз замкнені брами стодол, чорні отвори стаєнь, вохкі й блискучі очи коров.

А Ян, стїкаючи потом, весь в хмарі пилу, жене назад. Кінь сапа і сапа економ, трясучись на стременах.

Його стрічають криком:

— Що, панський приплїчнику, найняв Ямищан?

— Маєш женцїв доволї? ха-ха!

Ян скаче не озирнувшись і тільки здіймає з нагаєм руку та мовчки кива позад себе.

Село замкнулось, чекає. Очи у всїх видющі, вуха чуйні. Двір—наче мрець у селї, хоч тихий і нерухомий, а будить трівогу.

Звістка, що Ямищане не хочуть найматись, мчить селом швидче, ніж економів кінь.

Хоч день робочий, а усї вдома. Під ворітьми купками люде, по хатах двери отвором. На городах спинилась робота. Стоять між грядками, заклавши руки і розмовляють через сусїдські плоти.

— Чули? Хоч би душечка в дворі. Покинули всї.

— Вони давно вже пристали, чекали тільки, аж люде почнуть.

— Що ж воно буде?

— Почне сипатись зерно, набавить цїну.

— Глядїть ще, щоб не найняв стороннїх.

— Де там, не пустять. Наші не пустять чужих.

Прокіп вмовляє:

— Держіть ся. Як будемо разом стояти, наш буде верх.

Йому ловлять слова із рота.

— А якже. Гуртом, мовляли, і батька бить добре.

Багатші бурчать. Вони по колїна загрузли у землю, їм важко.

— Забастовка! Буде вам забастовка... не один ззаду почуха... ет, чорт зна що.

Але не дуже, боять ся.

Молодь сміеть ся.

— Ловко?

— А ловко.

У полудне дїти розносять: пан пішов на ґуральню. Крізь шибки вікон, з городів і в-за плотів йдуть в слїд за паном сотнї очей. Пан йде між очима, як під зоряним небом.

— Пішов на ґуральню до зятя.

— Обідать подав ся, бо дома нїчим.

— Не наварилось.

Навіть Панас Кандзюба смачно чмока губами:

— Озуть би тебе у постоли...

Незабаром знов повина: панич Льолю послав до двору робочих з ґуральні.

— Наші побили робочих.

— Брехня. Ніхто їх не бив. Не пустили тай годі.

— Хай пан сам біля худоби походить.

— Ми йому не боронимо.

Прокіп просить Дейнеку та двох парубків стати на варті і не пускати до двору.

Згодом виїздить пані з двору на конях, що вислав з ґуральні Льольо.

День тягнеть ся довго, неначе рік. Здаєть ся, що пшениця сиплеть ся в полі, що пан не видержить більше, ось-ось покличе жати, пристане на те, чого бажають люде.

По полудні знов скаче селом економ, як навіжений. Періщить коня і плигає в стременах, немов хоче коня обігнати.

Ледве встигнеш побачити зад кіньський та економову спину.

— Понесло десь у Піски.

— Не поживить ся там. Не наймуть ся.

— А що?

— Бастують.

Вечір вже близько, а змін ніяких. Тільки на панському дворі ревуть корови.

Тихо сїдає сонце на зеленому небі, певно на вітер. Щось гнетюче, трівожне росте непомітно. Жевріють вікна по хатах та ревінне худоби боре густе повітре.

— Хоч би нагодував хто скотину.

— Що ж вона винна. Стоїть, бідна, не ївши, не пивши...

На небо виходить вечірня зірка, як всевидюче око.

Панський двір все голоснїще реве. Корови не мукають вже, а хриплим, скрипучим риком, повним одчаю і муки, кличуть рятунку. Конї сердито іржуть. Вони десь бунтують у стайнї, бють землю ногами і роздувають од гнїву нїздри.

Жінки з нудьгою вибігають із хат.

— Ой, чути не можу, як плаче худоба,

— Ій Богу, сама побіжу годувати...

— Сумно як, Господи... Мої дїти аж плачуть.

Смеркає. Тїни вилазять з своїх закамарків і нишком, підло, налягають землї на груди.

А з панського двору уперто і нестерпуче бють в село хвилї дикого ревища, наче корабель гине на морі і в останнїй роспуцї розриває горла сірен.

Тодї Прокіп посилає хлопцїв на панський двір.

Худоба нїчого не винна.

Пан сидїв мовчки—і люде нїчого. Ходили в поле, жали свій хлїб і посміхались злорадо, коли панський економ з нїчим повертав ся з сусїднїх сел. Сонце пекло, пшениця сохла, от-от буде текти. Прибігав становий. Почтові дзвінки, валуваннє собак, грубі лайки і крики—все се проплило, як хмара на лїтнім небі. Так поїхав нї з чим. Тільки Хому забрали, бо станового налаяв.

А пшениця текла.

Тодї економ помякчав. Ставив горілку та все вмовляв. Инчий налає, а инчий випє. Пили горілку—чому не пити? А на роботу не йшли. Може кому й кортїло, та бояв ся громади. А пшениця текла.

Маланка пішла на поле. Припала вухом до безбережної ниви, як чайка грудьми до моря і слуха, як стиха лущить ся зерно з перестиглого колоса, мягко капа на землю, як плаче нива золотими сльозами. Ій жалко, немов дитину, хоч воно й панське. Стає на колїна, розгортає стебло і збірає червоні

зерна так обережно, ніжно, любовно, наче немовлятко виймає з купелї. Хлїбець святий!..

Де-хто з місячних повернулись до пана. А жнива не починались. Нарештї за тиждень пан набавив цїну. Не таку, як люде хотїли, а все ж далеко кращу, нїж була.

— Ставати?

— Ставаймо.

Прокіп теж радив:

— Дійшли до краю.

Люде зразу припали до панського поля, як до води у спеку, понагортали копи, стіжки.

А Хому ґудзя скоро пустили. Він вертав ся якраз повз панське поле. Зирнув на женцїв тільки і криво всміхнув ся.

Низько стелять ся хмари, ростуть, збивають ся в купу і опадають. Вітер наче покоси громадить на нічнім небі, складає в копицї.

На луцї важко дрімають чорні стоги, наче ситі воли на пашї. Вони росплили ся і гинуть у пітьмі, а Хома чує їх скрізь: отут, з правого боку, з-заду і зліва, над головою. Сїно таке слизьке, гладеньке, так гарно пахне, що кортить застромити в середину руку, зворушити мертве стебло і пустити з неволї придушений там дух материнки, горошку та буркунзілля.

Гострий, колючий смішок ворушить ся в Хоминих грудях, підступає під горло. Ха-ха!..

Попрацювали руки і походили ноги, поки зібрали таке багацтво.

А ось одна мить...

І не кінчає. Він наче бачить — громадять сїно. Пан похожає, як чорногуз. Нагнув ся, ткнув в покіс носом.—Добре сїнце?—„Як золото чисте“... — Складайте ж, люде, складайте, щоб дощ не заскочив — і позирає на небо. Заклав руку в кешенї, штани на

ньому чорні, а куртка біла—і знов зацибав по луці, як чорногуз.

А сміх танцює в Хоминих грудях.

Хома ліниво засуває руку в кешеню і не виймає. Чого хапатись? Встигне.

Вітер шумить поміж стогами, пяний од духу сіна, хмари лягають в покоси, ніч—наче озеро в берегах неба, а Хома знов бачить: стоїть перед паном економ, нагайка при боці. — Сей рік більше маємо сіна. — „Так, прошу пана, стане на зиму, стане й продати“.

— Стане й продати,—говорить до себе Хома.

Він обережно насмикав сіна і потрусив. Потому вийняв з кешені сірник.

Вітер гасить вогонь, але Хома нагнув ся, поставив дашком долоні й задивив ся, як пелюстками троянди зарожевіли у нього руки.

Сіно не хоче горіти. Тріщить і скаче до очей димом. Се сердить Хому. Однак вогонь робить своє.

Тоді Хома відходить під другий стіг, спокійно і діловито. Блимне на мить і знову щезне.

Скінчив нарешті.

Тепер він хоче дивитись

Ляга животом на отаву, кладе голову на долоні й чекає.

Стоги виразно чорніють, навіть заплющивши очи, Хома їх бачить; потому вкривають ся димом і стають легкі й рухливі.

Дрібні вогні починають гратись під ними, як діти в червоних спідничках. Вони скачуть по боках і лізуть на гору, а чорна маса то гнеть ся під ними, то виросте раптом, немов намагаєть ся знятись і полетіти.

Голова Хоми важко лежить на долонях. Дивний спокій сповня його тіло, тільки глибоко десь, на самому споді у грудях, хробачком корчить ся сміх.

Стоги тим часом ростуть. Дим розгортає крила і

пориває з собою вогонь. Се вже не діти в червоних спідничках. Се щось велике, завзяте, сердитий звір, що хоче скинуть з грудий вагу, що простягає з-під споду лаби з синими жилами, душить й підгортає під себе. Роззявляє кріваву пащу й жере. Рве зубом й лютує.

Ворог скорив ся, а він все ще пирска зірками, як слиною кіт, все диха синим вогнем та хлюпає полумям в береги чорної ночи.

Хома тихенько сміеть ся. Смішок добувсь йому з горла та покотив ся по зморщках обличчя і наче легше від того зробилось, наче випік вогонь у грудях болюче місце.

Вогонь! Червоний, веселий, чистий.

Ще недавно лежав він у темній коробці, холодний і непомітний, наче Хома на світі, а тепер мстить ся за людську кривду.

Гори, гори...

Хомині очи теж мечуть искри. Як би могли, вони б усе спалили, все спопелили,—сїно, хлїб панський, будинки, саму землю обняли б вогнем.

Бо воно грішне... Все грішне на проклятій землї... Все грішне, тільки вогонь святий. Тільки один вогонь. Сам Бог у гнїву кида вогонь на землю.

Ти збіраєш добро з поту та слїз, з людської кривди, а вогонь впав—і де те все? Шукай у хмарі, порпай ся в попелї... Ха-ха!..

Лиха радість наливає Хомине серце. Йому хочеть ся встати, крикнуть, зареготатись, зілляти регіт з вогнем. Але щось його держить, щось вяже з вогнем— і здаєть ся, що коли встане, або не буде дивитись, стоги погаснуть і не будуть горіти

Стоги нарештї вянуть. Покірні, тихі, вони рівно палають, як свічи у церкві. Низькі хмари рожевіють на небі, далечінь тріпа чорним крилом, наче кажан.

Тїни копиць полохливо тремтять на осяяній луцї.

Сїно дотлїває поволї. Часом бухне з тріском сніп

искор, або вітер зірве напівзотлїлий віхоть та розмече зірками.

Од села чутно далекий гомін. „Се певно йдуть рятувати“, дума Хома важко й байдуже. Йому не хочеть ся встати. „Спіймають? Ну що ж, нехай“...

Все блище і блище гомін. Вже чутно, як гейкають люде, як сапають конї і одкидають землю позад себе копита.

Хома нарештї встає. Розминає залежане тїло і лїниво, поволї, весь кострубатий і чорний, відходить у пітьму.

Збірали пізні гречки, коли вернув ся Гуща. Його не зразу впізнали. Він обріс бородою, став старший і наче трохи чужий. Гущу прийняли добре. Міцно і довго парубки трясли йому руку, якось по новому дивились в очи. Навіть Андрій вже був не той. Потріпав по плечах, підморгнув хитро і засміяв ся.

— Що, попосидів?

Знаєм, мовляв, за що.

Його питали—як? що? Що чути про землю, що по світах говорять. Він мусить все знати.

Гафійка почула про Марка від Підпари. Він сердито жалїв ся: і так од голоти життя не стало, а тут ще Гущу пустили.

Гущу?

В Гафійки спинилось серце. Чи вона добре росчула?

Ледве діждалась, аж смеркне і побігла до дому.

Але по дорозї наткнулась на Гущу.

— Марко!

Не тямила, що простягає до нього руки.

Вони щиро обнялись.

Так все стало ся несподївано й просто, немов тільки вчора розстались.

Гафійка сміялась дзвінким, уриваним сміхом, наче намисто низала. Вона сама не знала, чого сміеть ся.

Рука Маркова тепло лежала на її стані. Борода лоскотала чоло.

— Дивіть ся, а він з бородою, як дід...

Вони одійшли попід верби.

Марко роздивляв ся Гафійку. Вона була якась нова, прозора, старша.

— Ти мене не забула?

— Ні, не забула.

— Ждала?

— Ждала.

— А тим часом роскидала листочки?

Голос у нього тремтів, теплий і тихий, як по весні вітер, коли дерева цвітуть.

— Ти звідки зваєш? А вже ж підкидала. Знаєш, Марку, не ті тепер люде, що перше. І в нас була забастовка.

— Ов!

Гафійка страшенно горда.

— А якже. Багачі так налякались, так налякались. Мій хазяїн ходив як ніч, навіть їсти покинув. Покладе ложку—не можу, каже. І все боїть ся.

— А батькови твому і досї досадно, що я не в Сібірі?

Гафійка вся стрепенулась.

— Де там! Як сталось з татом нещасте—змінили ся зовсїм. „Правду, кажуть, говорив Гуща“... Добре що ти вже прийшов. Тепер нам легше буде...

— Кому се нам?

Тодї Гафійка росказала Маркови, як вони цїлу зиму збірались, як Прокіп приносив з міста книжки і листочки, скільки до них пристало народу. Навіть Прокопів дядько, Панас. „Роскажіть, каже, про тих демократів“...

Гафійка розсипалась сміхом на згадку про дядька Панаса.

— Такий кумедний!

Марко взяв її руку в свою.

— Хороша ти.

Гафійка зашарилась вся, навіть поночи видко було.

— Що—я...

Коло Гущі скоро скупчилась молодь. Од нього вперше почули, що села скрізь гуртують ся в спілки. Довгими осіннїми вечорами велись безконечні розмови та суперечки. В своїм невеличкім гурточку він завів новину—гуртову працю. Разом орали і молотили—і все виходило краще та швидче у них, ніж у людей. Якось сама собою перевелась на селї пяна парубоча сваволя, бійки та нічний галас. Ті, що недавно робили бешкет, втяглись в роботу, у гуртове читаннє. Навіть старі хвалили Гущу. Вони ходили роспитать в нього, чи скоро буде нарізка. Він певно знає. Марко сміяв ся. Ніхто з доброї воли землї не дасть. Як! не будуть землю дїлити? Що ж тодї буде? Що їм робити?

Тільки панський пастух Хома мав завжди готову одповідь:

— Як що робити? Бити. Не лишити і на насїннє...

Андрій з-за плечей Хоми здіймав скалїчену руку, сварив ся нею й верещав:

— Бити й палити. Як хочеш, пане добродзею, покушать меду, викури бджіл...

Кого їм слухать?

Гуща говорить про спілку, Прокіп про волю, а Хома радить бити й палити.

Панас Кандзюба, важкий і сїрий у своїй свитї, як скиба, одвалена плугом, сїяв очима нудьгу питання: кудою йти? де правди шукати?

Він нїкому не вірив.

— Хіба мужик знає?

Як би прийшов хтось инчий, видющий, простягнув руку, показав шлях.

А мужик? Що знає мужик? Одна на йому шкура, та й та в латках.

Що ночи тепер пожежи. Як тільки смеркне і чорне небо щільно укриє землю, далекий обрій враз розцвітає червоним сяйвом і до самого рання осінні хмари наче троянди. Инколи сяйво далеке, ледве помітне, чуже, наче місяць там сходить, а часом спахне під самим селом, аж хати рожевіють і жевріють вікна.

Вийде Маланка з хати, сховає руки під хвартушину й задивить ся на пожежу. Що горить? Де? Люде не сплять, хоч пора б вже їм спати. Стоять під ворітьми, читають небесні знаки. Пливуть голоси з пітьми, хто знає—чиї і гинуть у пітьмі.

— Пан в Переорках горить.

— Де там! Десь блище—так у Млинищах, або у Рудці.

— Підпалено, видко...

Собаки виють скрізь по дворах і сумно і моторошно осінньої ночи.

— Вчора горіла економія в Гуті.

— А позавчора клуні хтось підпалив...

— Згоріли, кажуть, до щенту: сам попілець.

Траплялось, вогонь подавав звістку вогневи. Як тільки займеть ся десь небо—з другого боку встає зараз червоний туман і розгортає крила. Тоді чорне село як острів на вогняному морі. Вітер часом приносить чад, далекі дзвони, трівогу.

Що діеть ся, Господи Боже!.. Горять все пани, ґенерали, великі „члени“, що й доступить ся до них не можна було і ніхто спинити не може...

Блукали поночі люде, як тіни, плакали діти і худоба обзивалась в хлївах. А вогонь то здіймав ся, то падав, неначе дихали груди, роскидав ся снопом, роспливав ся туманом і цвіли хмари на небі, немов троянди.

Маланка тремтіла.

— Йди спати, сердивсь Андрій.

— Страшно, Андрію...

— Чого там страшно. Так їм і треба.

Але Маланка не могла спати. Ще довго тупали ноги по під віконню, літали чиїсь слова, світились маленькі вікна і сумно вили собаки.

У ранці дими снувались понад селом і лоскотали ніздри. Люде нюхали чад і позирали на панський двір.

Лукян Підпара аж почорнів. Що ночи здіймає з стіни рушницю та йде на поле, під клуні. Ходить страшний, високий, волочить тінь за собою, що оддїлили від нього вогні пожежи і все наслухає. З під волохатих брів кидають очи далекий погляд, а вуха чуйно вбірають в себе найменчий згук. Ось обійшов він навкруги клуні і раптом стає: щось чорніє на полї.

— Хто там?

Поле німує, знесилене лїтом, спить мертвим сном, руде, обдерте.

Підпара знов ходить. Звідти, з вогняного моря, ідуть на нього всї страхи і всї турботи, а він міцнїще стискає рушницю і кида у пащу ночи:

— Хто йде? Буду стріляти. Стоїть міцний, як з криці і цїлить ся в пітьму.

Нема нїкого, чи причаїлось?

Стріляє.

„Ох-ох-ох!!.“ стогне пітьма над полем і голоснїще завивають собаки в селї...

А Підпара знов ходить, стереже клуні, суворий, безстрашний, готовий оборонити своє не рушницею тільки, а і зубами.

Дощі випадали щоденно. Вискочить сонце на мить на блакитну полянку, щоб обсушитись, гляне на себе в калюжу і знову лїзуть на нього важкі, ростріпані хмари. Якісь жовті і каламутні днї родились по неспокійних ночах, а люде ховались під свити та рядна, вивертали шапки наверх козячим хутром і все місили болото. Перше негода заганяла їх в хату, тепер щось

гнало їх звідти між люде. Кожний хотів бачити людське обличче і чути голос. Мало спали по ночах. Одні не могли одірвати очей од далеких пожарів, другі виганяли худобу на панське поле і не спали, щоб бути напоготові. Правда, після того, як економ ледве втік з поля в подертій одежі, ніхто вже не важивсь займати коні і вони смачно гризли молоде руно, змите дощами.

Люде наче забули свою щоденну роботу. Своє поле цікавило мало. Воно здавалось таким маленьким, мізерним, не вартим уваги і лежало облогом несіяне, неоране навіть.

На зборні все було повно: свити так тісно тулились до свит, що мокра одежа аж парувала. Чутки і поголоски, невідомо звідки узяті, місили ся вкупі, росли на очах, як тісто в діжі. Сухі безсонні очи дивили ся кожному в рот, вухо уважно ловило кинуте слово. Що буде? як буде? Скрізь встав народ, бунтує, хоче чогось, робочі бастують, покидають заводи, чагунка не ходить. Що ж їм сидіти, згорнувши руки, чекати, щоб за них хто подбав?

Біля зборні товпились ті, що надійшли пізніще і пхались у двери.

— Про що вони там гомонять? Треба, щоб усі чули.

— Бачите ж—тісно. Не потовплять ся всі...

Коли проходив котрийсь з багачів, Мандрика або Підпара, ті, що мокли під ґанком зборні, брали його на зуби.

— Заходь, почуєш, як твою землю там ділять.

— Не слухай, бо сало потонша з досади.

— Нічого йому не буде. Бідний з праці аж рветь ся, а багатому черево дметь ся...

— Бідний роскидає, а багатий збирає.

— Нічого. Минеть ся. Доведеть ся і свині глянуть на небо...

— Як будуть смалити.

Мандрика сміяв ся на кутні і дрібно перебірав ногами, минаючи зборню. Забував наче, що він староста сільський. Підпара насував брови на очи і лаявсь.

Гуща часто десь пропадав. Повертав ся заболочений весь, мокрий, але веселий. Гафійка стрічала його за городом Підпари.

— На станції був. Бастують. Вже другий день машина не ходить. Робочі зібрались і радять. Ну, і народ. Треба і нам скликати людей.

— Скликайте. І Прокіп радить.

— Не можна гаяти часу.

— А де?

— Може у лїсї, по той бік балки.

— Ямищан кличте.

— Покличемо всїх.

Марко хотїв одійти.

— Постій, я щось покажу...

Гафійка раптом почервонїла і нерішуче стояла.

— Що там? Показуй.

Гафійка одвернулась од Гущі і витягла щось з під карсетки.

— Держи.

Він взяв кінець, а вона розгорнула червону китайку.

— „Земля і во...“

— Ще не дошила...

Вона засоромилась вся, аж сльози заблищали на очах.

— Я так... може здасть ся коли... Марійка подерла нову спідницю і вишила другу, ще кращу.

І раптом замовкла.

Винуваті очи несміло шукали Маркових.

Неспокійно було в селї. З тої ночи, як сходились в лїсї і поклали забрати панову землю, минув цїлий тиждень, але люде вагались. Всї напружено

ждали, а чого саме—ніхто добре не знав. Одні одно говорили, а другі друге—і з тих розмов сплїталась сїтка, в якій нї кінця, нї початку. Бастувала чагунка, бастували робочі, скрізь було глухо, каламутно, самотно якось і тільки граки чорним ланцюгом крил вязали з світом село.

Щось дїялось навкруги. Мов наближалась градова хмара, а звідки прийде, де впаде і що зачепить—незвісно. Важко, трівожно дихалось всїм у ті похмурі днї і неспокійно минали довгі осїннї ночи. Як би хто крикнув на пробі, бовкнув несподївано дзвін, або розрізав густе повітре постріл рушницї, люде вибігли б з хат та кинулись ослїп одні на одних!

Гафійка не могла спати по ночах. Як тільки смеркало, Підпара засував сінешнї двери, пробував довго, чи добре замкнені, і перше, нїж облягатись, здіймав рушницю, мостив біля себе сокиру. Гасило ся світло, але Гафійка знала, що хазяїн не спить. Чула, як він неспокійно ворушив ся на лаві, важко сопів, сїдав і наслухав. Потому знову вкладав ся і лежав причаївшись, але раптом зривав ся і шарив по долївцї рукою, поки не знаходив сокири. Знов тихо ставало на кілька хвилин, під лавками пищали миші, що вже перебірались на зиму до хати та таргани шарудїли у миснику. Але Підпара не спав. Гафійцї здавалось, що вона бачить його росплющені очи, втуплені в пітьму.

Нарештї Підпара вставав і виходив. В Гафійки калатало серце і в так його перебоям гупали Підпаринї ноги коло стодоли, біля стіжків, хрустїли на підмерзлих калюжах під стїнами хати.

Часом хазяїн вибірав ся на ніч на поле, під клунї. Тодї знов хазяйка товкла ся цїлїсеньку ніч, боялась, стогнала, охала і човгала шкарбунами од вікна до вікна.

Гафійцї часами ставало так важко, що вона прохалась на ніч до дому.

Маланка облягалась не рано. Андрій вічно був десь на людях і повертав ся пізно, а Маланка весь вечір снувала мрії. Щось буде. Прийде щось гарне і перемінить життє. Щось станеть ся раптом не сьогодня, то завтра. Чудо якесь. Їй не хотїлось нїчого робити і склавши руки, як у недїлю, вона гаптувала словами хитрі мережки. З Гафійкою вдвох вони ставали на порозї у сїнях і довго дивились, як світять ся вікна скрізь по селї. Там, в кожній хатї, чогось чекають, готові, як сухий трусок, що жде підпалу. У кожній хатї цвіте надїя, ростуть сподївання.

І певно нїколи ще стільки не сходило світла, як у сї довгі, трівожні осїннї ночи.

Вітер скакав з розгону, рвав голоси і дим, а сонце, блїде й зубожіле, висипало з-за хмар на землю своє останнє злото.

Гафійка ловила хустє, розметане вітром по дворі, як стадо білих гусей. Хазяйська сорочка, надувшись, котилась кругла, мов вагітна жінка, і рукавами ловила землю. Вітер свистїв Гафійцї у вуха, а їй здавалось, що її кличуть.

Нї, таки кличуть. Вона озирнулась.

Од воріт махав на неї Прокіп.

— Чого ти?

Вона не чула, що він говорить.

— Що там таке?

— Неси твій прапор.

За ворітьми було повно народу. Тут і Маланка з своїми сухими руками, важкий Панас Кандзюба, і дїти, що скакали під плотом, як горобцї.

— Швидче винось!

Що сталось?

Гафійка метнулась до хати.

Кілька рук простяглись до Гафійки, але Прокіп взяв сам.

Він вязав вже червону китайку до держака.

Народ нетерпляче гудів. Таки діждались. Прийшов маніфест.

Підпара стояв на хатнім порозі, чорний, як тінь, підпер плечима одвірок і мовчки дивив ся.

Нарешті прапор підняли. Червона китайка залопотіла на вітрі і заскакали на ній слова, наче живі.

Земля і воля!

Всі зняли до гори очи і щось пройшло по юрбі, немов зітханнє.

І рушили далі. Гафійка забула за своє хустє. Вона йшла в юрмі, наче у сні. Щось сталось. Сподіване, правда, бажанне, але неясне. Якійсь маніфест.

Біля неї був Прокіп і їй здавало ся, що він одразу виріс. Його великі запрацьовані руки спокійно лежали на держаку, ноги ступали твердо.

З сірого гомону юрми виривались окремі слова.

— Хвалити Бога, діждались люде...

— Всім буде, всім стане—дзвеніла Маланка. Вітер рвав ті слова і кидав назад:

— Всім стане, наша земля...

— Тепер, пане добродзею, оділлють ся вовкови овечі сльози.

На червонім обличчі Андрія молошні вуси сиділи, як два голуби.

Панас Кандзюба світив ся.

— Озуєм, Андрію, пава у постоли!...

— А якже!

Під плотами червоні дитячі ноги одкидали болото.

Діти забігали вперед і пискливо кричали:

— Земля і воля! Земля і воля!

Прапор мотав ся наче палав на вітрі.

З хат висипали люде. Вони здіймали шапки, хрестились і приставали. Стрічні завертали назад.

— На зборню! Там маніфест.

Було нове щось в людях. Глибокі очи горіли на

сїрих обличчях, наче світло по сутїнках в церкві. Гафійцї здавалось, що ясна для неї кожна душа і кожна думка, як своя власна. Щось урочисте було в трепетї корогви, в тихому сумі осїннього сонця, в трівожно-ясних обличчях. Наче в темну весняну ніч топились воскові свічи в руках і хором пливло аж під зорі „христос воскрес“.

Раптом передні спинились.

З-за вугла виплив другий потїк і перерізав дорогу. Там теж червоний прапор був попереду.

Прокіп високо підняв свою корогву.

— Земля і воля!

— Земля і воля! Будьте здорові з святом.

— Будьте і ви...

Усї змішались.

Маланка обіймала вже ковалиху.

— Кумочко, кумо...

Не могла говорити.

Вони цїлувались. Сухі Маланчині руки тряслись на гладких ковалишиних боках.

— Слава Богови, слава...

Вітер зірвав в ковалихи з кінчика носа сльозу.

Рушили далї. Тепер дві корогви, зєднавшись, попливли разом. Вони хвилювали і вигинались, як окрилені вітром вогнї.

Народ облїпив зборню так густо, що свити злились в одну суцільну лаву і не було чим дихать. На рундуцї читав щось Гуща. Він вже втомив ся, захрип, але ті, що надійшли, теж хтїли чути. Дальнї повитягали шиї, приклали долонї до вух. Переднї не хотїли нїкого пускати, щоб ще раз почути. А люде все йшли і одні другим налягали грудьми на плечи.

— Що він читає—воля, свобода, а де ж земля?

— Хіба не чуєш? Він тільки про землю й читає.

Низьку Маланку зовсїм затерли. В теплї людського тїла, в випарах поту—їй зовсїм добре. Вона не слуха. Що там! І так відомо. Се вже всї знають, що

землю оддали людям. Краще б, ніж тут стояти, пійти гуртом на панське поле, пустить по ньому плуг. Побачити швидче, як він крає незміряні ниви, одверта скибу, ділить людей. Осе твоє, а се моє... Щоб порівну всім. А вони тут стоять! Дивіть ся! Навіть Андрій зняв перед миром скалїчену руку, щоб не забули за нього. А давно проклинав землю? Ну, та минулось. Тепер вона добра, не памятлива, у неї немає серця проти Андрія. Сама земля сміеть ся до неї, подає голос. Он! як грає проти сонця рудою стернею...

Біля зборні зібрав ся весь мир.

Село спустїло. Самотою повзли між хатами брудні дороги, наче плазували чорні гадюки, вітер скуб солому по стріхах, а на розриті городи спускались хмари ворон.

Якась баба, вилїзши з хати, трималась за стїни і сердито кричала в пустку:

— Де люде? Горить що? Га!

Ніхто не обізвав ся до неї. Тільки вітер стукав дверима по покинутих хатах, корови блукали по дворах та гризлись собаки поміж роями сухого листу.

Помалу народ вертав ся з зборні.

Двоє ідуть.

— Чув? Свобода, воля, а яка воля?

— Хіба я не знаю? Бити панів.

— Я розібрав одразу. Дадено волю, щоб чорний народ стребив панів. Котрий, значить, живе з людської праці...

Баби:

— Як будуть розбірати економію в пана, я візьму тільки руду корову.

— А менї коли б пару гусей на росплїд. Такі хороші гуси...

— Буде що взяти. Не заберемо ми, візьмуть чужі, а пан таки ж наш...

— Звісно. Не даваймо нікому свого.

Парубки раптом сповнили вулицю співом.

Під хатами багатих вони спинялись, підіймали до гори корогву і на весь голос гукали:

— Земля і воля!

Коли поховались, нехай хоч чують. Се їм як перець собаці...

Гущу та Прокопа мало не розривали. — Як воно буде? Чи скоро ділитимуть землю? А куплену землю— чи заберуть?

Марко хрипів на всї боки, ледве встигав одповісти, а Прокіп спокійний, як завжди.

Маланка ловила його за поли.

— Прокопе, слухай мене... ся я, Маланка. Почекайте ж бо, люде, дайте сказати. Чуєш но, Прокопе, чуєш... щоб менї одрізали блище, там де пшениця родить... Гляди, щоб не забув... Чуєш, Прокопе, га?

Вона згиналась, суха і маленька, захоплена вся одним непереможним бажаннєм.

Кожний день ніс якусь новину. Там економію розібрали до щенту, там спалили ґуральню, або сахарню, в иншому місцї рубали панські лїси, орали землю. І нїчого за се не було. Пани тїкали, никли перед лицем народу, як солома в огнї. Що дня вітер приносив свіжі дими, а люде свіжі оповідання і нїхто більше не дивував ся. Вчора се була казка, сьогодня дїйсність, що ж дивного тут? Правда, ґуральня панича Льольо, економія пана — мулили очи. Чого ще ждуть?

— Хіба ми за людей гірші? Уже ж рішили.

Невдоволені були, але верх брали Гуща та Прокіп.

Проте вечорами де-хто запрягав конї і порожнем вимикав ся на ніч з села. Ходили і піші. Застромляли сокиру за пояс, мішок під плече і тягли через поле в сусїдні села по панське добро. Ночами по розгрузлих дорогах безперестанку котились наладновані хури мішками зерна, картоплї, цукру. Ті, що виходили піші, вертались кінно, на панських конях, або гнали

перед себе корову. На другий день висиплялись до півдня і лиш по колесах, умазаних в кал, сусіди знали, що той чи инший їздив вночі на здобич. Часом діти грались новими цяцьками, уламками пляшечок, ручками од дверей, або молодиця шила, на заздрість другим, роскішний очіпок з шматини, якою пани оббивають стільці.

Ходила й Маланка.

Вона ледве приперла мішечок муки, засапалась і стогнала.

Андрій уминав смашні паляниці та все хвалив, але Маланка не їла.

— Чому не їси?—дивував ся Андрій.

— Не можу. Чуже воно.

— На що ж ти брала?

— Всї брали, взяла і я.

Мука заважала Маланці, як мрець у хаті, вона не знала, куди її діти.

Багачі причаїлись. Їх наче не було в селї.

— Щось наших верховодів не чути, полякались, сидять по хатах,—сміялись люде.

Але там, де їх було багато, вони не мовчали.

Панас Кандзюба, вернувшись од сестри з Пісок, оповідав:

— Прихожу в село, день будний, а люде до церкви. Спинили й питають—хто і чого, за чим прийшов, до кого. Оглядають, наче я злодій. Ну, добре. Шваґер теж в церкві. Глянув я на сестру, а вона ледве на ногах встоїть, очи червоні та каламутні. Ах, Боже... Що тобі, кажу, слаба? А вона в плач. — Не слаба, каже, бою ся. Од безсоння звелась. Пяту ніч не спимо, не гасимо світла, пильнуєм, щоб не здрімати. Ждемо паліїв.—Кого ждете?—Голоти. Переказали, ждіть нас, будем палити. Щоб не було нї бідних, а нї багатих, самі середнї. Страх боре людей. Ще в день нїчого—видко, хто йде, хто їде, а прийде ніч—стережем ся. Вчора вийшов мій на село, вже сонце сїдало, коли

скаче щось верхи. Він на дзвіницю зараз, ударив в дзвони. У мене так серце і впало. Ніхто, як палії. Збігли ся люде, постягали тих з коней, звязали і повели на зборню. — Палити хочете нас? Бий їх! Ті в крик.—Ми самі їдемо, кажуть, за паліями, що повтікали.—Ніхто не вірить. Та вже церковний староста, каже, урятував. Як би не пізнав, було б вже по їх". Росповідає сестра, а сама аж трясеть ся. Ах, Боже...

А тут шваґер прийшов із церкви. Круги під очима, видко зморив ся. Ну, добре. — Яке у вас свято сьогодня?—питаю.

— Свята нема, а люде молебінь найняли, щоб одвернув Бог од лиха. Одна надія на Бога...

Сидимо, розмовляем про се, про те, а шваґер й кивне головою, куняє. Сестра теж ледве продере очи, щоб кинути слово. Ну, добре. Вже смеркло,—який тепер день — повечеряли ми, світло горить. Пора б і спати—не сплять. Вийшов я з хати—на селї світить ся скрізь, ніхто не лягає... Ах, Боже... Так якось моторошно, лячно менї. А наші сидять. Шеберхне під лавкою миша, а вони вже наставлять вуха. Не рано, вже й пізні ляги минули, не сплять. Чуємо—півні співають, а в вікно видко, як серед ночи блимає світло скрізь по селї. Коли раптом щось— лусь! Стрельнув хтось з рушниці. Так по селу й покотилось. Ну, добре. Сестра прикипіла до місця, тільки руками вхопилась за груди, а шваґер зірвав ся — і в сїни. Вхопив залїзні вила і далї. А я за ним. Біжу і бачу, як з хат вибігає народ, в руках—хто що попав... Ах, Боже... Куди бігти? де? хто стріляв? Вибігли за село, якісь люде стоять. Не питали, а кинулись бити. Били на смерть, куди попало, аж поки не одігнали. До самого світу ніхто вже не спав, а вранці пішли оглядати. Вісїм лежало готових, один був ще теплий, стогнав...

Призначено було зійтись на майдані, до зборні. Гуща прийшов раніще. Він трівожно блукав під ґанком і все виглядав. Прокіп був уже тут.

— Не сходять ся щось, турбовав ся Марко.

— Ще рано, надійдуть.

Однак і Прокіп був неспокійний. Не легко було утихомирить народ. Навкруги були погроми, пожежі, що пронеслись по селах палючим вітром і все захопили у свому вихрі. Люде не хотіли одріжнятись од инчих, своїх сусідів і багато треба було роботи, щоб спинить рух. Але Гуща і Прокіп перемогли. Вони довели людям, що не треба палити та руйновати народне добро. Не пан ставив будинки. Мужичі руки складали до бруса брус, до балки балку і все те мусить тепер служити на користь людям. Сьогодня мало рішитись, за ким перемога, за ними, чи за Хомою, який підбивав нищити все і все палити.

Народ поволї стягав ся. Он показав ся Семен Мажуга на чолї цїлої юрми. Панас Кандзюба теж вів хазяїв. Майдан виповняв ся і починав шуміти. Марко стискав всїм руки. Щось душило його у грудях, підкотилось під горло і коли він почув свій голос, то не пізнав.

— А корогву принесли?

— Ось вона! є! обізвав ся Мажуга і, розгорнувши, підняв.

— Більше не прийдуть?

— Мабуть усї.

Можна було рушати. Але не рушали.

Тільки коли прапор хитнув ся і тихо поплив у повітрі, зрушились з місця й пішли. Ноги шаруділи в болоті, немов шептали раки в мішку і кривобокі халупки, бідні й обдерті, якось неймовірно дивились на той похід.

Панське подвірре дрімало, сонне й порожне. Там наче нікого не було. Тільки пси погарчали і поховались. Народ вілляв ся через ворота у двір, наче

вода крізь шийку пляшки. На стаєннім порозї зявив ся хурман. Гуща звелїв покликати пана.

— Пана нема.

— А де ж він?

— Втїк у ночі.

Хвиля пройшла народом.

— Утїк? Ну, добре. Нехай вийде прикащик.

Ян вийшов з контори блїдний і без шапки. Його холодні очи неспокійно заметались по людях. Він несвідомо подав ся назад. Але Гуща спинив, витяг з кешенї папір і почав розгортати. Серед великої тиши чуло ся тільки, як шелестїли листочки. Здавалось, що Гуща занадто довго се робить. Нарештї він кашлянув, підтягнув ся і високим, чужим трохи голосом почав читати. Всї уже знали той приговор, але тепер він здав ся новим, поважним, наче те слово, що вони чули у церкві. Так, так. Вони вже знали, що від сьогодня земля не панська, а людська, що народ одбірає її назад, у свою власність. Ниву, освячену працею рук дїдів та унуків.

Всї слухали мовчки і затаївши дух.

Прокіп скінчив і обізвав ся до Яна.

— Ти нам непотрібний. Складай ся і забірай ся звідси.

Ян хотїв щось сказати, але не міг і тільки безгучно ворушились його збілїлі губи та шукали чогось тремтячі руки.

Він заточив ся і як пяний подавсь до контори.

Але там не сидїв. За хвилину вискочив звідти, налякано глянув на юрму і хрипло крикнув:

— Мусію! запрягай бричку!

Панаса Кандзюбу наче вкололо.

— Бричку! А на возї з під гною не хочеш? Чуєте, люде, він хоче брички...

Народ збудив ся наче. Почув ся сміх.

Ач, пан. Чого схотїв. Минуло ся панство...

— Не давать брички.

— Лагодь, Мусію, воза.

— З під гною.

Мусій кинувсь до воза.

Але Ян не схотів.

— Нетреба коний. Пустіть, я піду пішки.

— З богом!..

Економ насунув шапку і якось боком просунувсь крізь юрму. Його очи, мов заскочені миші, жахливо оглядали кожне обличче, руки були на поготові, щоб боронитись, але ніхто не зайняв. Нарешті, коли Ян опинивсь за ворітьми, всім стало легше, наче порошинка випала з ока.

Треба було приймать економію.

— Як будем приймати?

— Оберім трьох. Нехай хазяйнують. Там буде видко.

— Доволї трьох. Прокопа, Гущу та Безика може...

— Нї, краще Мажугу...

— Пишіть приговор.

Олекса Безик виніс на серед двору стіл. Гуща за ним примостив ся.

Стояв сїрий осїннїй ранок. Все було сїре. Небо, далеке поле, голий вишник за домом, будинки і люде. Дух кінського гною і свіжих яблук міцно тримав ся в повітрі.

Стелив ся гомін. Маланка нікому не давала спокою. Треба б списати, щоб швидче дїлили землю. Чого чекати? І так доволї ждали. Нехай би кожний вже знав, що його й де. Вона світила очима і всїм докучала. Дух яблук лоскотав ніздри. Чому б не покушать? Хоч воно і народне добро, як каже Гуща, але в домі певно багато цїкавих річий. Наливок, мягких подушок, посуди та всяких чудних витребенків, яких мужикови і бачить не довело ся. Так воно й лишить ся там? Молодицї заглядали у вікна. Клюшниця немов догадалась, винесла з льоху два кошики яблук і всїх частувала.

Тим часом Гуща скінчив. Народ підходив довго і довго важкі робучі руки ґрамузляли кривульки, або ставили хрест, щоб було міцно.

Прокіп скликав всю двірську челядь, одняв ключі·

— Хто не хоче служити громаді, може йди з двору.

Не схотїли клюшниця й хурман. Їх не тримали.

Двір помалу пустїв. Лишились тільки обрані— Прокіп, Гуща й Мажуга.

Панський маєток перейшов до народу.

Нїхто так щиро не дбав про „народне добро“, як Прокіп. По цїлих днях він вештавсь од стодоли до стайнї, од обори на тік, видавав челядї харч, коням обрік та зерно птицї. Скрізь сам доглядав, скрізь робив лад. І все записував в книжку, щоб знали, що, куди й скільки пішло. Хитав головою і дивував ся: який нелад. Нї, таки з пана поганий господар. Пропадало добро без хазяйського ока. Треба хлїб молотити, а машина і досї стоїть без направи. Плуги поржавіли, без лемешів, на конях подерті шлеї. Все потребує працї і гроший, а грошей не було. Тодї порадились разом і Прокіп повіз продавати пшеницю.

Всї троє оселились в конторі, у тих кімнатках, де жив економ. Жінка намагалась, щоб Прокіп ночував в дома, їй було чудно без хазяїна в хатї, але він й слухати не хотїв: його обрали і тут його місце.

По ночах йому не спалось. Виходив з контори, пірнав у гущу осїнньої ночи і прислухав ся, як калатав стукач навкруг подвірря. Було чудно і радісно разом. Що недавно бачив у мріях, тепер здїйснилось. Життє до людей повернулось лицем. Справедливість глянула в вічи. Не буде більше бідних й багатих, земля всїх нагодує. Народ сам скує собі долю, аби тільки не заважали. Осї будинки, покої, по яких перше блукала одна несита і загребуща людина — тепер підуть під школи. Тут будуть збіратись люде, там будуть читання. Уява малювала инче життє, ніч

розступалась, сяли вікна вогнями, гомін роспірав стіни, підіймав груди...

Ще не світало, а Прокіп будив наймитів, звонив ключами.

В руках у нього вічно білїла книжка. Він заводив у неї кожну народню копійку, кожне стебло.

З села приходили люде.

— Ну, як там економія наша?

Всїм було цікаво, як ведеть ся хазяйство, що управителї роблять; що вигоднїще—чи подїлити землю, чи може гуртом оброблять поле і тодї вже дїлити хлїб. Маланка мало не пробі кричала, щоб швидче дїлили. Їм поясняли, водили на тік, на обори, радились, на що ужити будинки.

— Тут би варто школу зробити, говорив Прокіп.

Але Гуща йшов далї.

— Школу маємо вже, зробім краще народнїй унїверситет.

Люде приставали на все, на школу й на унїверситет. Нехай навчають ся люде, не все ж панам.

Панас Кандзюба дививсь на поле, що простяглось од воріт і уперло ся в небо і все зітхав. Йому було досадно, що пан утїк, що він не побачить „пана у постолах“.

А по полю вічно блукали якісь фіґури і чорнїли на сїрому небі. То нетерплячі міряли поле, щоб дізнатись, скільки прийдеть ся на душу.

Маланка, закасавши спідницю та вся зігнувшись, мов чапля переставляла ноги по глеюватій ріллї.

Хома сміяв ся і погано сміяв ся.

— Стережете панське добро? Ха-ха! Пильнуйте, пильнуйте, щоб не пропало. Подякує пан, як поверне назад. А якже...

Зеленкуваті очи скакали в нього, як жаби по над болотом.

— Він дума один із другим, що як пан втїк, то вже

й пропав. Як раз! Такий не згине. Нажене козаків повне село та й шусть у теплу хату. Спасибі вам, люде, що зберегли. На твоїй спині запише подяку. Ні, коли хочеш робити, то роби так, щоб він не мав охоти вертати, щоб йому пустка смердїла. Викури димом й вогнем... Зрівняй усе з землею, щоб було голе, наче долоня...

Хома тицяв грубим пальцем в долоню.

— О!.. Як долоня.

Ті, що їм снились панські корови, завідські гуси та инше добро, ловили Хомине слово.

Бо таки правда. Коли б не вигадував Гуща, в них усе було б так само, як у людей. Ще чи дїлитимуть землю, чи ні, хто його знає, а тим часом яка користь людям?

Андрій здіймав скалїчену руку.

— Де ж правда? Нам таке роблять, а ми ж що їм за те?

І поглядав на ґуральню. Його дратувало, що вона ще стоїть, гордо підійма комин і буха безжурно димом, наче сміється ся.

— Пан втїк, а панича Льольо на насїннє лишили. Нехай курить, пане добродзею, горілку. Хе-хе!

Хома сердито сапав.

— А тож. Так і буде стояти, що з нею зробиш?

Ну, Хома знав, що зробити. В нього справа коротка:

— Спалити.

І те „спалити“ як вітер свистїло у нього в зубах.

Се було чудо, що ґуральня доси стояла. Тільки мулила очи. Скрізь по селах покінчили з панами, скрізь димились руїни, а тут—ґуральня. Куди не глянеш — вона. То комин упаде в око, то дим, як чорний кудлатий змій, тріпоче в повітрі. По ночах гуде свисток та горять вікна, як вовчі очи і все так само, як доси, наче нїчого не сталось. Що за мара? Тепер мужиче право, не панське. Скрізь погромили панів, тай так минулось. Навіть сторонні сміють ся. Коли б

не Прокіп, не Гуща—давно зробили б кінець. А панич Льоло? Яка користь од нього? Як ссав народню кров, так буде і далї ссати. Андрія скривдив, невже чекати, поки і другим так само буде?

Андрій як і перше жалїв ся, але тепер його рука зробилась гаслом.

— Дивіть ся, що роблять з нами в ґуральнї!

Його брали за руку і уважно роздивлялись безпальчий цурпалок, наче бачили вперше.

Панський пастух вештав ся скрізь і скрізь, де він зявляв ся, його зелені очи ворушили народ.

Навіть прихильників Гущи.

— Хіба ми гірші за других?

В середу знали, що се буде в четвер. Хома ходив од хати до хати.

— Як вдарять у дзвони—виходь. Хто не вийде, буду палити.

Він був рішучий; видко будо, що він не жартує.

Пізно світилось проти пятницї світло, як в великодну ніч. Люде мовчки готували сокири, кілки, залїзні лопати. Дитячі очи стежили з печи за кожним рухом старших.

Часом, коли лопата задзвенїла, зачеплена кимсь, або впав лом, усї жахались. Що, вже? Серед напрудження й тиші часом раптом здрігалось повітрє, немов од дзвонів.

— Тс! Тихо!

Прислухались і, не вірячи самі собі, одхиляли сїнешні двері або висували голови за поріг. Холодна дрібненька мряка сїялась з неба. Було вохко, непривітно і тихо. Здавалось — кінця сьому не буде. Нехай бя вже врештї подали знак, коли воно не минуче. А може Хома збрехав, налякав ся і нїчого не буде? Вертали ся в хати, блукали з кутка в куток і ще раз обдивлялись наготовлену зброю.

Однак дзвони несподївано впали. Мідь струснула

осінню мряку і розсипалась по всїх кутках. Нарештї! Всїм стало легше. Виходили з хат, збивались в купи і поспішали. Збуджені раптом з холодного сну, дзвони хрипло кричали і гнали вперед вузлуваті фіґури, покручені непомірною працею, сю в одно злиту з пітьмою масу важких лантуховатих тїл, скривлених ніг, твердих, як довбнї, рук.

Перед ґуральнею юрма спинилась. Великий мурований дім, де жив панич Льольо та містилась контора, важко сїрів на чорному небі, холодний, погаслий і тілько одно віконце тмяно світилось, як око напіводкрите. За те ґуральня нахабно сміялась рядом червоних вікон і гордо пахкала димом.

Хома ходив між людьми, ще нерішучий, наче не знав, з чого почати. А біля дому був уже рух. Хтось біг під стїною, злазив на сходи і чутно було, як гримнули двери. Потому вікно погасло і знов засвітилось. Дзвони хилитали дрібненьку мряку, бились і розривались, а в пітьмі драглїла юрма. Раптом одчинили ся двери і звідти почулось трівожне:

— Хто там? Чого вам треба?

Се панич Льольо... се Льольо...

— Чого вам треба?

Хома оддїлив ся од юрми.

— Ага! Се ти? Нам тебе й треба. Ходи сюди! і погано налаявсь.

Маленька, самотня на сїрій стїні фіґура Льольо подалась назад.

— Не підходь. Буду стріляти.

І зараз під будинком блиснув наче сїрник вогонь, сухо тріснуло щось і рокололо важким розкотом ніч.

Юрма завмерла й осїла. Сполоханий дух заколотив ся на мент в порожнїх грудях. Але Хома його підняв.

— Го-го! він ще стріляє! Бий його... бий...

Те „бий“ опекло тїло, як пуга, підняло ноги і погнало без тями вперед, в рухові тїл, у віддиху

грудий, в натиску сили, що раптом збудилась з дрімоти, як під кригою будить ся річка.

Темні сїни застогнали од тупоту ніг і під вагою тїла, збитого вкупу, двигтїли сходи.

Де Льольо? Нїхто не знав. Чи він ще тут, чи може втїк, чи його бють, чи тільки ловлять. Тїло налягало на тїло і ззаду чуло на собі гарячий віддих, що гнав наперед. Перед дверима зробив ся тиск, а знизу все напірали. Двери були замкнені. Хома бив в них плечем і в густій пітьмі, де не видко було лиця сусїда, глухо гупали плечи, тріщали сухі дошки. Раптом двери подались і щось війнуло звідти, як із безоднї. Люди хитнулись вперед, у чорну пустку.

— Постійте, зараз! крикнув Хома.

Минула хвилина.

І сталось чудо, короткий сон, од якого усї послїпли. Електричне світло раптом залляло велику світлицю, наче махнуло срібним крилом і відбилось в помостї, в рядї великих дзеркал, в золотї рам. Білі серпанки, як хмари на весняному небі, злегка гойдались на вікнах, зелені дерева схилялись над шовком меблїв, етажерки з цяцьками блищали, як царські врата, а триногий рояль, мов чорний казковий звір, одкрив широку пащу і скалив до світла білі, здорові зуби. Ся зміна була така раптовна, що схвильована юрма застигла і лиця залляли усї дзеркала, ледве містячись в рамах.

Але Хома одним махом замазав картину.

Він вхопив кіл, замахнувсь і спустив на рояль. А-ах!...

Треногий звір хряснув і дикою гамою струн, од жалібних до грізних, ревнув під стелю. А високі кімнати підхопили той рик і рознесли по всьому дому. Люде збудились зі сну, ожили, заворушились. Хвиля бухнула через двери у хату і вдарила в стїни. Тодї раптом впали коли на тихі води дзеркал і бриз-

нули з дзвоном на поміст скалками обличчя, що там містились.

А дім все сповняв ся новими. Осліплені світлом, заглушені дзвоном битого скла, вони налазили з сїний, як оси з гнїзд і накидались ослїп на все, що попадало під руки. Якесь шаленство всїх обхопило.

Бий все!

І накидались на все. Намагались роздерти стільцї за ноги, а коли не вдавалось, били ними об землю і насїдали грудьми, як на живу істоту. Мовчки, сцїпивши зуби. Кілки змітали скло з етажерок дощом черепків, шибки під молотками осипали ся з вікон, як з дерева цвіт. Пянїли все більше. Хотїло ся чути лиш брязк, стук, тріск, передсмертне хрипінє кожної річи, яка так само тяжко конала, як і жива істота.

Про Льольо забули.

А рояль Хомі не дававсь. Чорні блискучі боки його кололись і западались за кожним махом кілка, але він все ще тримавсь на ногах, тільки вив дико, як звір, стікаючий кровю.

Потрівожений пил, що досї тихо спочивав в меблях, тепер курив ся димом та крутив ся в повітрі, роблячи світло жовтим і каламутним. Все злилось в однім божевіллї. Люде пили його один в одного з очей, з передсмертного жаху скалїчених річей, криків скла і металю, з стогнання струн. Всї ті одламані ніжки, покручені спинки, черепки під ногами, шматки паперу, пустка руїни — будили ще більшу жадобу нищить, ламати, бити, і ноги без тями доптали знищене вже, а руки шукали нового.

Андрій одною рукою ламав галузки живих рослин, розсипав землю з вазонів Ага! ти ростеш! і упивав ся хрустїннєм горшків під каблуками.

Хома з перекривленим ротом, весь мокрий, блищав од поту.

— Гуляйте, дїти. Прийшов наш день.

Панас Кандзюба силкувавсь до натуги підняти велику шафу, але не зважив сил. Вона навалилась на нього і придушила. Він крутив ся під нею, кректав, волїк до вікна. Йому помогли другі. Шафа лягла на вікно, задерла ніжки й білий спід, хитнулась і щезла. Панас висунувсь у вікно, щоб чути, як вона хрясне грудьми об землю.

На подвірі, у безпросвітнїй мряцї, кишіли люде, як гусїнь.

— Чого стоїте? Йдїть помагати. Тепер нам воля.

Світлиця зароїлась од нового народу, що насилу пролазив через купи уламків. Люде розсипались скрізь, по всьому домі і кожну кімнату сповнили ґвалтом. Гупали кілля і молотки, наче в великій кузнї, тріщали меблї і двери, скриготало залїзо, а скло дзвенїло й дзвенїло безперестанку і сипалось долї, як груши з дерева в бурю.

Весь дім тряс ся од зойку, кричав на пробі в порожнї отвори вікон до чорної мряки, що його оточала.

Одсувались комоди і звідти викидались тонкі сорочки, такі чудні і легкі, наче пушинки, з свистом дерли ся рядна, лїтали, мов павутиннє, мережки.

В ковалихи очи горіли, вона трясла гладкими боками, порпалась в купах і все кричала:

— Не деріть всього! Лишіть менї...

І здирала з поламаних меблїв шовк жовтий, червоний, блискучий.

Панас Кандзюба бігав по хатах, як навіжений. З-за пазухи виглядала у нього тонка жіноча сорочка без рукавів, а руки обережно тримали і притискали до грудий коробку з старим іржавим залїзом. Він сам не знав, куди її дїти.

Олекса Безик сяв. Він врятував од погрому слоік з солодким і притулив до серця, наче дитину.

Хати вже були обдерті, розбиті, переповнені пилом, як димом, що простягав руки за вікна, на хо-

лод. На вікнах хилитались од вітру подерті білі завіси, як перебиті крила. Тільки лямпи та канделябри лишились цілими і завзято заливали цілу руїну світлом, до нестерпучости ясним.

Брудні, наче на лахмітя подерті люде спинились і роздивлялись, щоб знищити ще. Але нічого не було. Голі стіни конали останнім диханнєм оддертих шпалєрів.

В кутку Хома старанно трощив ще простий, кухняний ослончик, брудний, у помиях, на половину згнилий.

Андрій торкнув Хому за плече.

— Ну, а ґуральня?

Хома підняв на нього безтямні очи.

— Як бити, то бити все.

І далї трощив недобитий ослончик.

— Годї, покиньте,—кричав Андрій.—Пора палити.

Хома опритомнїв. Палити? Його очи на мить спинились і в них мигнув наче далекий відблиск пожежи.

— Палити? Давай.

Вони склали на купу під сходи уламки меблїв, ніжки стільцїв, шматки паперу і підпалили.

— Тїкайте з дому, горить! кричав Андрій.

Люде, як миші, покидали покої і серед диму скакали по сходах.

Андрій зняв з канделябра свічку і підпалив завіси. Вогонь охоче полїз по серпанках і чорні отвори вікон ще глибшими стали в червоних рухливих рамах. Дві Андрієві тїни заметались на прощаннє по стїнах і разом з ним зникли.

Андрій шукав Хому.

— Тепер ґуральня. Чуєте, Хомо? ґуральня, кажу.

Вони останнї вибігли з дому.

Ніч стояла глуха, що чорнїща по світлї. Але сподом вона ворушилась, жила, двигтїла і хвилювалась хвилями чорного люду, невидимим припливом тїл.

Тільки ґуральня блищала рядом освітлених вікон та тремтіла од руху машин, немов у великих камяних грудях, ждучи чогось, трівожно калатало серце.

Робочі покинули працю і чорніли вздовж стін та біля дверий. Світло з вікон грало в калюжах разками золотого намиста.

Юрба й ґуральня стояли напроти себе, немов міряли сили, немов ще рішали, хто переможе.

Між ними раптом зявилась важка, кострубата постать Хоми.

— Чого ждете? Палїть.

Вікна паничевого дому курились димом. Вогонь лїз по завісах, вьюнкий, веселий і вже облизував лутки з надвору.

Безлиця у пітьмі юрма здрігнулась і пішла на ґуральню. Андрій біг попереду. У лївій руцї тримав залїзо, а права, без пальців, високо здіймалась над головою, наче комусь грозила.

Ось апаратна. Тепла, вся завита в залїзні труби, колеса, машини, наче нутро живота, вона тряслась як в трясцї і блискавично мигтїла широким пасом. На мить Андрієві ніздри вхопили знайомий запах олії, пари, сухого жару вогняної печи— і перед ним встало його робоче життє, його калїцтво. Ось як зійшли ся вони—машина і її жертва. Андрій почув на руцї одрізані пальцї і злість туманом піднялась йому до мозку. Він кинувсь на пас і збив одразу. Захитавшись, пас упав з свистом плавким лїнивим рухом, як мертва гадюка. Апаратна в останнє здрігнулась і стала, а махове коло закрутилось в такому шаленому льотї, що, здавалось, підхопить з собою й машину. Паровик тепло і важко дихнув, сповнений сили. Чорні блискучі боки його дратували Андрія. Йому хотїлось бити сю ситу, гладку скотину, почути, як застогне, крикне, сконає, віддасть останнє диханнє. Він збив манометр і ударив залїзом по боцї. Потому пустив пару в свисток. І коли паровик скрикнув тим самим

криком, яким будив Андрія мало не ціле життє, криком, що зблизька видававсь гострим й блискучим, як шило, лютість одняла у нього тяму, свідомість і розуміннє. Він бив машину, що було сили, помагав правою лївій руцї, крутив головки гайкам і ламав все, що вдавалось зламати. Забув навіть про небезпеку. Він не бачив, що дїялось навкруги, всїх тих свиток, жовтих кожушків, борід і волосся, злїплених потом, гарячих очей, напів божевільних, поранених рук, не чув того кування залїза в залїзо, пекельної кузнї, що все перекувати хотїла в нїщо, що працювала, як невгаваючий дух руйнування і сповняла луною тисячи згуків високі стїни ґуральнї.

Хома був всюди. Він, здавалось, забув людську мову і лиш, як жужіль од горіння душі, викидав з себе:

Бити! палити!..

Де тільки зявлялось його обличчє старої баби, глибоко зоране плугом життя, де падав лиш погляд зелених очей, владний і невблаганний, там дух руйнування напруджував жили і зміцняв сили в нелюдські.

Хома не чув утоми. Його руки наче залїзні клїщи крутили мідяні труби і чим твердїщі вони були, тим більшу роспаляли охоту перемогти. Обдерті, у ранах, його руки давно обливали ся кровю, але він навіть не помічав. Знав тільки, що мусить розбити і підпалити.

Нарештї! Покришки з брязком впали з цїстерн, вогонь торкнув ся спірту і легка блакитна хмарка захилиталась над ним. З цїлої ґуральнї збіглись дивитись. Синавий вогонь, такий легкий й невинний, що, здавалось, пекти не може, мягко згинав ся і розгинав ся, наче плавав на спіртї і тільки часом здіймалась хвиля з червоним гребнем.

Невдоволений шепіт пройшов по юрмі.

Се-ж горить спірт! Нїщо инше, а спірт. Було доса-

дно. На саму згадку пекло у горлї, розливалось тепло у грудях. На що було палити, не давши навіть покушать! Тепер нї паничеви, нї людям. Вогонь жере.

Олекса Безик мало не плакав. Нївже пропаде?

Він хотїв рятувати. Йому прийшло на думку, чи не можна зачерпнути з-підсподу. Адже горіло лиш зверху. Він знайшов корячок і протиснув ся крізь натовп.

— Куди ти?

Його хотїли спинити.

Але Безик вже розігнав ся і сунув руку просто в вогонь.

Синє полумя стиха хитнулось, хлюпнуло в чорні криса цістерни і впало до долу кількома вогняними клубками.

— Ой, братцї, пече! скрикнув Олекса.

У нього горів рукав.

Се була спроба, невдатна, правда, але, здавалось, можлива. Вогонь лиш зверху; під сподом чистий, здоровий спірт, треба тільки дістати.

Натовп захвилював ся.

Тц! тц! скільки добра загибає... скільки горілки...

У ротї сохло, душа просила хоч закропитись, хоч раз ковтнути, хоч умочити уста, сухі од смаги. Розбити посуду? Пробити збоку? Дух спірту лоскотав ніздри і спазматичним рухом горло ковтало слину.

Гарячі очи мацали боки цістерни, готові втягнути в себе, висушить повну посуду, міцну, недоступну, накриту вогнем. Юрма навіть затихла од божевілля згаги, злита в одно бажаннє і в одну думку. А перед нею все вище й повнїще палали чаші, повні вогню, як жертви невідомому богови.

Раптом з-заду почув ся крик:

— Розступіть ся! дайте дорогу!

І не встигли ще розступитись, коли крізь юрму пролетїло щось мокре, все у рідкому болотї, забризькало всїх і просто кинулось до вогню. На мент тільки

мигнула перед очима чорна фіґура, піднята рука і вже простягла людям шаплик вогню, що курив ся як серце, тільки що вирване з грудий.

— Пийте!

Але як пити?

— Лий воду! Дайте води...

Хтось приніс воду і хлюпнув нею в шаплик.

Вогонь притих, зігнув ся, дихнув в останнє й сконав.

— Ура! горілка!

Руки здіймались і простягались—тремтячі, напрасні, з одним непереможним бажаннєм швидче дістати, вхопити і одірвати од чужих уст тепле противне пійло.

— Давай! Сюди! Лишіть менї! Буде, нам дайте...

Ті, що стояли блище до дверий, не мали надії дістати горілки. Їм треба було самим роздобути. Вони бігли в подвірре, скакали в калюжу, як були в одежі й качали ся там в якійсь горячковій нестямі, щоб краще змокнуть і не боятись скакати в вогонь.

З густої осїнньої мряки безперестанку вривались в ґуральню і лїзли в вогонь, наче нетля на світло, дикі, напівлюдські фіґури, мокрі, покриті корою рідкого болота, з під якого блищали лиш очи.

Блакитні вогнї все розростались і вже цвіли на вершечках червоним, як хмари при сходї сонця. По обличчях розлились мертві синаві тони. А серед тїний од поламаних труб і машин, що з жахом бились по стїнах, чорні заболочені люде скакали у дикім танцї і черпали вогонь з палаючих чаш:

— Хто хоче? пийте!

Дім, де жив Льольо, вже догорав. Падали балки у прірву отворів і розсипались снопами тріскучих искор. Ґуральня рівно палала, вся налита вогнем, стікаюча полумям в вікна і двери, як рана кровю.

Широкі крила осїннїх хмар жевріли тихо над нею, простерті в безоднї ночи.

Другого дня скрізь було тихо. Люде ходили вялі, спорожнені наче, лїниві. Чорний задимлений комин стирчав на горбку замісць ґуральнї; мимохіть він притягував очи і було чудно, що око не упіралось, як доси, в стіни, а йшло кудись далї, в порожняву поля, рудих горбків.

Андрій пішов оглядати руїни. На пожарищі, яке ще курилось, попадались цікаві. Білий димок лїниво здіймав ся над грузом завалених стін, наче пара у холод з ніздрів худоби. В широких отворах вікон білїли кафльові печи, немов зуби в щелепах кістяка. Купки босих дітей порпались в теплій землї, знаходячи всякі уламки та дрібні річи, напів зотлїлі. Вони сварились і бились, як горобцї.

Андрій війшов у ґуральню. В тьмяному світлї сїрого дня, що лилось крізь діри вікон та через стелю, все здавалось чужим, чудним, не подібним до того, що було вчора. Вчора тут були машини, теплі, живі, міцні апарати, що упирались і не давались, коли їх били. Сьогодня—вони лежали худі, спорожнїлі, скорчені вдвоє, з пробитим боком, руді й облїзлі. Мідяні труби простягали безвладно покручені кінцї, сплющені, змяклі, наче здоптані кишки, і червона іржа од вогню виступала на них крівавим потом.

Андрій дивував ся. Нївже се він одною рукою мав силу завдати залїзу такі глибокі рани? Він переводив очи од своїх рук на машини і тільки здвигав плечима. Нївже се він? Не чув уже злости, як доси, вона десь щезла за одну ніч. Йому навіть жаль стало тих апаратів; він так довго ходив коло них, наче нянька біля дитини.

Андрій стиха зітхнув і почув зараз, що коло нього щось ворушить ся.

Панас Кандзюба стояв серед грузу, важкий і сїрий, як купа перетлїлої цегли.

— Геть все сплюндрували, обізвав ся Андрій.

— Хіба то ми?

Андрій здивував ся.

— Як то не ми? А хтож?

— Нечиста сила.

В очах Кандзюби була така певність і такий жах, що Андрія мороз обняв.

— Ніхто, тільки нечиста сила.

До ґуральні підїздили підводи і відїздили повні залїза, цегли, обсмалених балок.

— Розберім все, зрівняймо з землею, говорили один одному люде, але вже оглядались, якісь непевні, і в занесених пугах над кіньми, і в поспішнім гуркотанні коліс чулась трівога.

Під вечір по селу розійшло ся, що йдуть козаки. Хто пустив поголоску, звідки вона узялась, ніхто добре не знав. Оповідали тільки, що будуть трусити, а в кого знайдуть—той не мине розстрілу.

Видимо, се справа панича Льольо. Пустили живим, а тепер людям біда. Треба було зразу забити, а тодї вже палити. Та пізно. Ради нема.

Що дїять? Як рятуватись?

Лихо так зненацька підкралось і так несподївано впало, що ніхто навіть не важив ся думать, чим запобігти. Звістку приймали, як сподїване щось, як щось неминуче, мов по хоробі смерть.

Де-які мали надїю обрятуватись. Вони нишком скидали в став забрате залїзо, або ховали в землю, що в кого лишилось. Та хіба се поможе? Хіба, як що до чого, не викажуть люде?

Проте ніч минула спокійно, а ясний холодний день і зовсїм заспокоїв село.

Хтось вигадав видко. За що б мали карати, коли навкруги було те саме. Скрізь попалили і розбили панів, бо таке право настало.

Минало з полудня, а в селї тихо, нема нїчого.

Прокіп хазяйнував на панським полї, орав на зяб, кінчав пізну сївбу. Робота ішла своєю чергою—пан не вертав ся одбірать землю, панич Льольо теж видко не мав охоти дивитись на пожарище. Скрізь

було спокійно і поголоски гасли. Ніхто їм більше не вірив.

Минула і друга ніч. Ті, що повкидали у став добро, тепер жалкували.

Однак новина впала, як грім з ясного неба. Тепер вже напевно. Олекса Безик їздив в містечко, але з дороги вернув ся. В село Тернівку прибуло військо. Зігнали людей, кого постріляли, кого порубали, инчих забрали в город. Трусять, вяжуть і бють.

— Ждіть і до нас. Тепер неминуче.

Тепер неминуче. Се було ясне.

Панас Кандзюба довго, уперто чухав за вухом.

— То се і нас постріляють?

Його налякані очи, повні нерозуміння, надаремне шукали підмоги.

Олекса Безик наче нічого не знав. Він здвигнув плечима.

— Я не палив, менї нічого не буде.

— Хіба ти з нами не був?

— Я? Борони Боже. Я сидів вдома.

— Отак. Я ж тебе бачив на власні очи.

— Кого? Мене? Хай тому повилазять, хто мене бачив. Сам підпалив, а каже на других.

— Я підпалив? А ти докажеш?

— А докажу.

Винуватих не було. Одні скидали вину на других, а ті на инчих. Виходило так, що всї були вдома, а коли хто й забіг на ґуральню, то тільки на те, щоб подивитись. Кому ж не вдавалось затятись, той всїх винуватив. Село винувато, село буде і одвічати. Але село не хотїло. Докори і сварки підіймали стару ворожнечу, на верх спливали забуті кривди й гріхи. Спокійнїщі всїх гамували. Цитьте. Нїчого не буде. Тепер наша сила і наше право.

В полудне од переїзжих почули про Осьмаки. Там козаки підпалили село, бо люде не схотїли виказать винуватих. Село горить.

Тоді пішли нарікання. За що всім гинуть? Хіба не Хома підмовляв? Не він скликав громаду? Хома і Андрій. Не мине лихо, видко, й за панську землю. Поки не було Гущі, в селї був спокій. Що тут казати. Гуща і Прокіп збунтовали народ, вони у всьому винні. Казали—народнє право, наша земля, а тепер—козаки.

Панас Кандзюба хвилював ся найбільше.

— А що? На моє вийшло. Озуть пана у постоли... от і озули.

Під вечір на селї появив ся Підпара. З того часу, як прийшов маніфест, його нїхто не бачив, він наче щез. Тепер ішов спокійний, високий, похмурий, немов трохи пристарів. Його не займали. Навпаки, йому заздро дивились у слїд.

— Такому нїчого не буде. Він сидїв тихо.

Його уважали хитрим, розумним і обережним.

Що ж тепер дїять?

Трівога обіймала село. Переказам не було кінця. Оповідали, що в Осьмаках од куль козацьких полягли не тільки дорослі, а й дїти. Що недобитих складали на віз, як снопи і так везли в тюрму. Крізь щаблї воза цїлу дорогу капала кров. Що жінки голосили так сильно, аж чутно було на далекім шляху. Що од підпалу погоріла худоба і хлїб. Жах малював усе страшнїщі й страшнїщі картини. Од неспокою люде не могли всидїти в хатї. Що треба робити? Як рятуватись? Хто знає? Біда неминуча. Уявлялись вогнї, руїна і кров. Дїти сторожили шлях за селом, найменчий галас будив трівогу.

Звісно, такий Хома або Андрій немали чого боятись. Що ти з них візьмеш? Нї кола, нї двора. Харпаки, злиднї, призвели до біди тай поховались. Сьогодня спалили ґуральню, а завтра підпалять у когось хлїб. Не дурно каже Підпара: не жди добра од палїя.

Олекса Безик радив вернути панові землю. Все ж буде менча вина.

— Ну, а ґуральня?

Правда, її не збудуєш наново. Чорні руїни гнїтили, як нечисте сумлїннэ.

Одні питали, чи не краще б вийти на зустріч війську з хлїбом та сіллю, упасти в ноги, скоритись.

Другі радили битись, не пустить козаків.

Але все се було не те.

Один тільки Підпара спокійно ходив між людьми і прислухав ся, а його очи, глибокі й суворі, щось замикали під наметами брів.

Усїм здавалось, що Підпара щось знає.

Але Підпара мовчав.

Від кого пішла та думка, хто перший її подав, трудно було сказати. Може Підпара посїяв своїм суворим зором, а може вона сама зродилась і осїла глибоко в серцї, як камінь на дно. Доволї, що люде мовчки її прийняли, як останню надїю, як єдиний рятунок. Нехай краще загине кілька людей, а нїж цїле село. Важка таємна згода запанувала між людьми. На мить одчинив ся тайник, щось пропустив і зачинив ся знову. А в ньому, як сїмя в жіночому лонї, росло щось і стигло і падало тїню на замкнені обличчя.

В осїнній пустцї, що облягала село, чулось зловістне диханнє якогось лиха, щось невблаганне, неминуче, жорстоке і вимагало жертви.

У Підпари під образами горіла лямпадка. Святочний настрій спливав з богів і лїг на обличчя Підпари. Він говорив поволї, важко, наче одраховував гроші і перед людьми знов був давнїй Підпара. Народ товпив ся в хатї і в сїнях. До нього прийшли, він знов був потрібний. Тодї як инчим страх одняв розум, заслїпив очи, Підпара не бояв ся нїчого. Він

був як скеля серед росхитаних хвиль, що мали надію спинити на ній свій біг та знайти рівновагу. Він знав, що радить.

Панас Кандзюба хитав головою. Так, так. Нехай приходить військо, коли вже буде по всьому. Винуватих нема. Сама громада їх покарала. Тоді не буде за що карати всїх. Не село бунтовало, а тільки привідцї. Коли б не вони, було б спокійно. Хто зробив забастовку? Вони. Хто забрав економію в пана? Вони. Хто ґуральню спалив? Таки вони. А усїм гинуть за них? Рішитись хати—та що там хати—може й життя!..

Він хвилював ся.

Підпара насував брови.

— Тепер він панське бере, а пождїть трохи—візьме і ваше. У тебе, скаже, є десятинка зайва, оддай. Той склав яку сотню—рішай ся грошей. Забере в мене, в тебе, Максиме, а тодї і в біднїщих. Від них життя не буде.

Гаврило, Підпарин тесть, вплїв в сиву бороду жовтий кістяк руки.

— Що там! Постріляти тай вже.

Жорстоке слово, кинуте вперше, забряжчало як ніж серед тиші.

Світлиця важко замовкла. У мовчанцї згоди, що затулила уста, страх родив подлість.

Коли б не було чого за се?

Тодї рудий Максим, староста сїльський, витяг з кешенї знак і почепив на груди.

— Я одвічаю. Ось тут бомага. Приказ стреблять всїх бунтарів. За се нїчого не буде.

Одною рукою він бив себе по кешенї, другою поправляв знак.

І все блищало на ньому: руде волосся, густе ластовиннє, чищена цеглою мідь.

А коли так, то чого ждати. Скликайте сход. Нехай розсудять...

Гола земля, бита крилами вітру, безнадійно сіріла під оливяним небом. Рядами заморених хат, буденних і непривітних, дивилось село на своїх хазяїв, що неохоче збірались до зборні. Ішли ліниві, сірі, важкі, наче груддя ялової землї, яка їх зродила. Несли свою зброю — одвічні рушниці, звязані мотузками, важкі іржаві обухи, люшнї, дрючки. Всїх їх гнав страх, звичка слухать начальство. На сход скликали всю „мужеську плоть“, а хто не прийде, того чекала смерть. Жінки виряжали своїх чоловіків з плачем, з голосїннєм, як на той світ. Хто знає, що буде?

Маланка не пускала Андрія.

— Не ходи. Щоб ще чого, боронь Боже, не сталось.

Андрій не слухав.

— Я, пане добродзею, маю одзнаку од пана, менї своїх не страшно.

— Хвались, хвались, Андрійку, каліцтвом, комусь воно дуже потрібне, — шипіла Маланка, але й сама пішла за ним.

І знов майдан зачорнїв од народу. В серединї чоловіки, кругом, аж до калюжи, жінки.

Змішаний гомін глушив слова Підпари. Видко лиш було, як він, високий, в святному жупанї, махав рукою та зводив острішки брів. Кінець рушниці стирчав у нього при боцї.

— Ой, Боже, щось буде!—лякалась Маланка.

— Погромників будуть судити...

— А кого саме?

— Виказують люде на Хому Ґудзя, на Гурчина Саву... Глядіть, щоб не було чого і Андрію...

— Господь із вами, — жахнулась Маланка. — Мій так само був на гуральнї, як ваш. Тодї пів села довелось би судити.

А сама озиралась: де той Андрій?

Максим Мандрика, з значком на грудях, ходив між народом.

— Усї прийшли?

— Всї.

— Не прийшов Безик Олекса.

— Я тут...

— Треба всїх записати.

Але тільки наладивсь, коли до зборнї верхи підїхав на панськім конї Семен Мажуга. Привязавши коня, він простягнув руку Мандрицї.

— Здоров, Максиме, маю дїло до тебе.

Староста глянув на нього.

— Не варт ти моєї руки. Ось тобі, маєш...

І вдарив Семена в лице.

Семен оторопів.

— За що ти вдарив? Мене громада обрала.

Мандрика не встиг одповісти, як Підпара вже встав між ними і звів рушницю.

— Розступіть ся там, зараз!

Народ хитнув ся назад, наче хлюпнула хвиля і рівночасно ахнули люде й рушниця.

Завитий в серпанок білого диму, Семен зігнув ся і схопив ся за бік.

— Ой, братцї, за що ж менї таке?

Він хитав ся і божевільним оком шукав страшної розгадки на сїрих обличчях, що живим муром нахилялись з обох боків.

Там не було розгадки і не було надїї. Тодї звірячий жах підняв його ноги і він кинувсь тїкати на ослїп, сходячи кровю, що червонила пальцї і стїкала здовж ногавицї на землю.

Олекса Безик догнав Семена і вдарив з-заду колом. Високе тїло зігнулось у двоє, як складаний ножик і повалилось на землю.

Панас Кандзюба був уже тут. Безвладне тїло, ще тепле, що так покірно лягло йому під ноги, струснуло у ньому зненависть, якої не чув до живого. Його захопило непереможне бажаннє зробить йому шкоду, втоптати в землю і знищить. Без потреби він вистре-

лив в нього і націляв ся важким чоботищем вдарить під груди.

— Доволї, готовий!—обізвавсь Безик.

Вони взяли за ноги тїло Семена, одтягли до баюри і вкинули в воду.

Все сталось так несподївано й швидко, що люде закаменїли.

Кров була пролита. Одна тільки хвиля оддїляла минуле од того, що сталось, а здавалось, що проминула вічність, що попереднє раптом впало у прірву, що шось порвалось і увільнилось од пут.

Од юрми рішуче оддїлились Іван Короткий, Дейнека та ще де хто з людей і стали біля Підпари, готові на все.

Підпара витягсь у весь свій зріст.

— Хома Гудзь тут? Виходь.

Голови повернулись і трівожно-жорстокі очи стрілись, наче мечі. — Де Хома Гудзь?

— Нема. Не прийшов.

На хвилину залягла тиша і натягла ся, наче струна. Кого тепер? Чия смерть вилетить з рота і впаде на тїмя, як камінь? Було чутно диханнє.

— Прокіп Кандзюба!

Як! Прокіп Кандзюба? А сього за що? Його ж обрала громада?

Староста поясняв.

— Я по нього послав. Він зараз буде.

— Добре. А тим часом... Андрій Волик! Ведїть!

Волик... Андрій... прокотилось луною. Тут... ось він...

— Ой, Боже, що він вам винен! — кричала Маланка. — Не руште!

Її голос заглушило тонке, гостре і невгавуче скиглїннє, подібне до виття під ножем поросяти і тільки зрідка його рвали окремі слова. Не хотїло ся вірить, що то голос людини.

Тим часом юрма двигтїла, кипіла і викидала з

себе, як страва на верх шумовиннє, суху, скуйовджену постать каліки.

— Йди... йди... ось він... ось тут. Не поможе.

Його штовхнули і він впав на коліна перед Максимом, блїдий, пошарпаний весь, нікчемний, як опудало з конопель з своїм цурпалком замісць руки.

На устах в нього бив ся ще крик.

— Змилуйтесь... люде... я нічого не винен.

Він уклонив ся, торкнувшись чолом землї.

Максим поставив Андрія на ноги.

— Хрестись.

Андрій зараз покірно підніс до лоба скалїчену руку.

— Бийте його.

Так він і впав. З ним покінчили одразу.

І знов крівавим шляхом потягли тїло в калюжу.

Але зараз мусїли кинуть. Їх спинив галас. Юрма здрігнулась од глухого стогнання жаху, од шуму піднятих рук.

— Дивіть ся... он там... он там... встає... він ще живий... Семен... Семен...

З води баюри підняла ся спина, як острівець, на мить показалась рука, наче ловила повітрє і знову впала. Ще два-три рухи, вагання — і довга фіґура розігнулась поволї та захиталась на нетвердих ногах, як привид у чорній сітцї стїкаючих вод. Великі Семенові руки, мов клїщи рака, надаремне шукали, за щоб схопитись.

— Він вийде!.. він зараз вийде з води!..

Ті, що тягли тїло Андрія, скочили в воду і одним махом сокири поклали Семена назад на місце.

І знов жорстока тиша здушила серце у жменї, знову болюча жага крівавого слова ростягнула хвилю у вічність. Чия тепер черга? Кого покличе смерть? Кожне нове наймення давало инчим змогу передихнути коротку хвилину пільги.

Однак напружену тишу нїщо не порушало. Підпара

пошепки радивсь з Максимом і тільки за плечима у юрми билось і розривалось голосїннє Маланки та плач жіночий.

Раптом все стрепенулось, ожило. Юрма зітхнула великими грудьми і наче брижі пробігли по нїй, як по водї.

— Ведуть! Прокіп іде!..

Прокіп підходив спокійний і дїловитий, як завжди. Так само, як завжди, охайно лежала на ньому одежа, так само поважні були його рухи і неймовірним здавалось, що ся людина іде на смерть. От зараз підійде, стане, вийме з кешенї заялозений зшиток і прочитає громадї, скільки зорав, засїяв та що продав. Инакше не може бути.

Всї очи впяли ся в нього, а він спокійно все наближав ся.

Під ноги йому попалась пляма свіжої крови. Він завагав ся на мить, наче бояв ся ступити на кріваву дорогу, поблїд на виду і підняв очи. Вони спинились на рушницях, вилах, сокирах, на Підпарі і купцї людей, що вже стояли на поготові. Він зрозумів.

Однак привітав ся.

Підпара махнув до нього острішками брів.

— Чому сам не прийшов? Ще посилати по тебе... Готуй ся. Даси одвіт перед Богом.

— Хіба ти піп. Я дам одвіт громадї. Вона настановляла мене.

— Пізно вже, братїку. Зараз помреш.

— За віщо?

— Нїколи розмовляти з тобою. Сам знаєш. Швидче кажи, що маєш.

— Громада так присудила?

— Громада.

Прокіп глянув навколо. Біля Підпари стояли Олекса Безик, Іван Короткий, Олександер Дейнека, дядько Панас. Все однодумцї.

— І ви проти мене? Що я зробив?

Вони мовчали.

Рятунку не було.

Дядько Панас торкнув його в плече.

— Може покликать Марію?

Прокіп безнадійно махнув рукою.

— Покличте.

Вона ледве протиснулась крізь натовп—в новому цупкому кожусї, яким загортала дитину і зараз уклякла на обидва колїна на мокру од крови землю.

— Помилуйте нас, пане старосто і ви, чесна громадо... Коли-б його не обрали, він би в тому не був.

Вона кланялась низько, разом з дитиною, в один і в другий бік.

— Годї, Маріє... вставай... спиняв її Прокіп. — Слухай, Маріє...

І на хвилину замовк. Забув усе відразу.

— Слухай, Маріє... ось що... коня продайте... на що він вам...

— Ой, Боже, голосила Марія.

— Мовчи. З тих гроший оддай десятку Пилипу, що я позичив... хлїб, як змолотиш, не продавай, своя мука буде... Мою одежу лиши для сина, як виросте— зносить...

— Швидче там! наглив Підпара.

— Ой, голосила Марія.

— Кланяй ся мамі... нехай простять... тай вже. І ти прости...

Він трічи, як перед говіннєм, поцїлував ся з нею, приклав холодні губи до чола дитини.

— Готовий? питав Максим.

— Ще маю гроші громадські... ключі.

Він поліз у халяву і витяг звідти ганчірку.

— Полїчіть... Тридцять вісїм рублїв і дванадцять копійок. Потому згадав.

— Ще дві копійки.

І вийняв з кешенї разом з ключами.

Максим забрав.

— Ще маєш що?

— Дозвольте скинуть жупан.

Він розщібнув ся і лишив ся в одній сорочці.

Круг нього з співчуттєм гомоніли:

— Добрий жупан.

— Шкода було б, як би умазав ся в кров.

Підпара набивав ще рушницю, решта чекали готові.

— Стійте, спинив їх Панас Кандзюба: я сам.

Він все ще біля Прокопа тупав.

— Кріпись, синашу. Служив доси громаді, послужи їй в останнє. Страшно нам... військо іде... не всім бути в одвіті... тобі заплатить Бог... Перехрестись.

Прокіп перехрестив ся.

Марія все голосила і рвала на собі кожух. Її одтягали між люде.

— Прощай ся, синашу...

Прокіп вклонив ся на чотири угли.

— Простіть мене, люде... Може кому чим завинив... Прощайте...

— Хай Бог простить... Прощай і нам...

Панас Кандзюба знову торкнув ся небожа.

— Куди тобі стріляти?

Прокіп втупив у нього вже мертві очи. Подумав.

— Стріляйте в рот.

Білий, як сорочка на ньому, він намагав ся ростулить рота, але не міг. Спідні щелепи трясли ся в нього, тверді і нерухомі, як деревяні.

Панас приклав рушницю мало не до обличчя і бахнув.

А в одповідь на постріл лице плюнуло цівкою крови і обілляло Панасові руки і груди.

Прокіп впав на коліна. Підпара добив його ззаду.

Народ пянів од запаху крови, хрипіння смерти, порохового диму. А Гуща? А Хома Ґудзь? А Іван Редька? Як! Він ще живий?

Однак нї Хоми, нї Гущи не було. Вони десь щезли. Підпара послав їх шукати.

Тих, що намагали ся потай втїкти за спинами юрми, забрали на зборню. Звідти їх випускали по одинцї між два ряди і брали в вогнї, або у кілля. Так згинули Редька молодший із братом та Сава Гурчин, останїй за те лиш, що побив вікна колись в Гаврила, тестя Підпари.

Трупи мокли в баюрі, наче коноплї і червонили воду, а над народом простягали ся пасма синього диму, мов упиреві руки шукали жертви.

Короткий день скінчив ся. Вітер розвіяв дим, розсїяв останнє тепле диханнє забитих, розігнав хмари. З чорного поля він нїсся далї у чорну безвість і хитав зорі, що золотили дрібним намистом кріваві води калюжи...

Маланка ледве допхалась до своєї халупки. Впала у пітьмі на лаву і на колїна впустила знесилені руки. Цїлий день була на ногах, цїлий день вбірала в себе муки та кров і стільки людей поховала у серцї, що воно сповнене стало мерцями, як кладовище. Аж заніміло. Нема у ньому нї страху більше, а нї жалю, вона вся дивно порожня, зайва на світї і не потрібна. Добре, що хоч світла нема, бо її очи не змогли б більше нїчого вмістити. Вона нїчого не хоче. Аби тільки поночі було, як зараз і тихо.

Все од неї тїкає, все одвернулось. Був у неї Андрій—цїлий вік гризла ся з ним, а тепер нема вже й Андрія. Пестила мрію про землю, а земля встала проти неї ворожа, жорстока, збунтувалась і втїкла з рук. Як марево поманила і як марево щезла. Лежить холодна і ссе тепер кров...

Маланцї більше нїчого не треба. Аби тільки поночі було і вічно нїмувала ся пустка, як в домовинї.

Рипнули двері.

— Хто там?

— Я.

Дивно. Прожила життє, а воно раптом впало у прірву Хоч би слїд залишило, хоч би згадку яку. Все запяв морок. Все чорне. Навіть нинїшнїй день одсунусь далеко, так далеко забіг, що видаєть ся давнїм, давно забутим сном. Чи що було сьогодня, чи нїчого не було? Одно тільки виразно яснїє у пітьмі: одрізані пальцї Андрія. Три жовтих цурпалки, в олїї, з прилиплим піском. Шукала, десь був четвертий і не знайшла. Щоб пошукати краще!..

— Де ти була?

А пальцї рутились перед очима, як хробаки. Сивї нїгтї мутно блищали, як мертве око, пожовка шкура зібралась в зморшки і між ними чорнїв робочий бруд... Вона їх поховала—тільки забула, в якому місцї Голова в неї починала болїти од того, що не могла згадати.

— Де ти була?

— Марка рятувала.

— Утїк?

— Утїк.

— А батька забили...

Більше не було слів. Нїхто не будив вже чорної тиші, що наливалась крізь вікна у хату.

Важким холодним сном за хатою спала земля, а високо над нею тріпались зорі, наче в небесному акваріумі грали золоті рибки.

На світаннї козаки вступили в село...

Як ми їздили до Криниці.

Чи пригадуєте собі, панно Юлю і ви, панно Галю, як ми, кожний з окрема, або всї разом, під проводом „пана“, ходили до барометра, що висїв на стінцї коло вмивальника і намагали ся витрясти з нього погоду? Барометр уперто показував „дощ“, хоч в той день не капало навіть і сонце блищало часом крізь хмари. Ми дуже гнївались. Старий, непотрібний струмент, він і на крихітку не хоче посунутись на суховеньке, хоч нам дуже потрібна година. Ах, як досадно, що від тої тоненької стрілки залежить, де й як ми стрінемо під десяту пятницю ніч: звичайно, прозаїчно, на ліжку, чи серед співу, людей і вогнищ на ярмарку у Криницї!

Їхать-не їхать. Їхать-не їхать. За годину відходить поїзд. Коли їхать—пора збіратись. Хотїлось підійти до струмента і зігнати на ньому злість, хоч вина його лиш у тому, що він обєктивний. Дві перспективи вагались: а) холодна ніч, дощ заливає вогнї, одежа мокра... брр... б) цїкаве свято, народня містерия, якої нїколи не бачив—і хто знає—чи вдруге побачу.

На щасте—в кожнїй людинї є трошки авантюриста. А може?

Їхати! Їхать!

Сказала панна Юля. Сказала панна Галя. Застукали двери і каблучки по помостї, забігали слуги, заторохтїли колеса. В одну хвилину.

Сидимо у ваґоні. Звичайно, коли дощ буде, то там, де лишив ся барометр, а не в Криниці. У вікна дивить ся степ і все спливає, як безконечне море. Куди ж властиво ми їдемо?

Ах, там будуть гори, високі і прехороші гори...

Приємно послухати казку про гори, коли мчиш отак степом, рівним, наче долоня і нічого більше перед собою не бачиш.

Там будуть ліси—густі, великі ліси...

Де ж вони візьмуть ся тут серед степу, де люде насадили гайків хіба на те тільки, щоб мали де жити граки?..

Ми злїземо на розїздї, а звідти верстви чотирі, не більше, так що підемо пішки. Панна Юля чудесно знає дорогу...

Ну, що ж...

Кошик з шинкою й хлїбом будемо нести по черзї. Але менї, прихильникови рівноправности полів, все таки жалко вгашати лицарський дух і в душі присягаю ся нишком, що сам понесу кошик. Погано тільки, що в другій руцї доведеть ся нести кальоши, бо, здаєть ся, дощу таки не буде. Тодї менї починає здаватись, що рівноправність все таки краща.

Тимчасом ми їдемо й їдем, а сонце котить ся вниз і розганяє хмари. Вже вони залягли на видноокрузї, як розбійники по ровах—і не знаєш, що буде далї, як сонце щезне,

Машина свистить і ми товпимось до вікна. Се наш розїзд, треба вилазити. Навкруги поле, розрізане шляхом й столїтнїми деревами. Де ж гори? Ах, Боже, чого я турбуюсь, панна Юля вже знає до них дорогу... отут десь... повинна бути... десь недалеко... Блукаєм поміж дерева, широким шляхом, взад і вперед. Отут десь... десь завернути... повинна ж бути дорога...

Я несу кошик, поки що, звісно й поки що ступаю в кальошах. Минає так щось з півгодини.

Могли б вже бути на півдорозї. На наше щасте щось торохтить. Візок міцний, коник кругленький, дядько статечний, як на загад. Він може завезти в Криницю. Ми щиро дякуємо: неварто трудитись, підемо пішки... тут тільки чотирі верстви... дорога повинна бути оттут десь... десь недалеко...

Але дядько, хоч і тутешнїй, нїчого певно не знає, бо упер ся, що до Криницї найменше десять верстов. Ми іронїчно хитаємо головами і щоб зламати, нарештї, упертість дядька найбільш педаґоґічним способом, способом очевидности, наймаємо підводу. В души я нишком радїю, що конфлїкт між рівноправністю полів й лицарськими обовязками розвязив ся для мене щасливо і пакую в підводу кошик й кальоши. В мент маленький візок виповняєть ся тїлами вздовж і впоперек, при чім мужчини викидають ноги за полудрабки, не через те, щоб їм було тїсно, а так, з властивої мужчинам фантазії. Візок починає трусити, коняка біжить і якось зразу знаходить потрібну дорогу.

Тепер ми їдемо пшеничним полем. Хмари залягли на крайнебі, як розбійники по ровах, але ми дивимось не на них, а на блакитне. Нам дуже весело. Хто каже, що буде дощ? Се той песиміст-барометр тримав нас все у тревозї, але він вже од нас далеко. В хлїбах ховають ся села, близькі й далекі, одні ми бачимо, про другі догадуємось по ризах коноплї, чорних, як запаска в старої баби, по картоплях. Ранні гречки білїють, як клапті снїгу, пізні—тільки вилазять і на листочках в них мокра земля, яку вони ледве пробили. Подиха холодок. В одно плече менї тепло, його гріє дядькова спина. Така близкість до народу піддає менї гадку покористуватись нею, але поки я роздумую, з чого почати розмову, дядько почав. Яка тепер Дума?—Панська.—То слава Богу.—Чому?—Не буде дбати про саму тільки голоту.—Ого! Хитрий чи „заспокоєний“? Звідки решпект до

пана? З дальшої бесіди випливає правда. Ося кругленька конячка ще має двох подруг не меньше ситих, бо паши стане не тільки коням, а і коровам, телятам, овечкам. Хвалити Бога—повна обора. До того є щось там поля десятин з тридцять. От Дума й має чого глядіти, щоб було ціле. До першої вибрали „развратного“ члена, от тепер і сидить у тюрмі...

Я почав міркувати: коли б він знав, що я так само развратний, завіз би він мене на ярмарок, чи кудись инше?

Признаюсь, мені більше хотілось на ярмарок. Розмова урвалась. Стало холоднїще. Дядькова спина не гріє вже мого плеча.

Озираюсь. Де ж гори? Я хочу побачити обіцяні гори! Та їх немає, скрізь рівно. Тоді мені приходить до голови думка, що я міг би сам поставити гори. Я міг би покористуватись, наприклад, хмарами, як матеріялом. Починаю будувати скелї, високі хребти, шпилї у снїгах і чорні провалля. Виходить гарно. Я міг би, врештї, створити під ними й людей, весь ярмарок, але під руками нема нїчого, довело ся б все брати з себе самого, а се матеріял негодящий.

На стрічу нам попадають ся хури, наладновані діжечками, горшками, жінками, скринями і иншим домашнїм скарбом. Ззаду упірається ся на мотузцї корова, а спереду суворий мужик заніс над кіньми батіг. Се ярмаркова проза спішить на ніч до дому. Все поетичне лишилось на місцї. Тим краще. Значить, ми будемо у вибраному товаристві.

Тимчасом, коли я так тїшу ся, жіноча рука торкає мене і палець показує вниз. Дивлюсь спочатку на палець, потому в долину і ледве стримуюсь, щоб не скрикнути: ах! І перше, що почуваю—досада, на що турбовав хмари, які справдї облягались вже спати.

Внизу під нами глибока зелена долина, кругла,

наче макітра, з крутими, мягкими од кучерів лїсу, стїнами. Де-не-де, по кутках, стоять ясні безлїсні гори, наче копиці зеленого сїна—і вся ся краса, несподївана й пишна, сміеть ся щастєм просто в лице. Ще за хвилину нїчого не було видно—і от: „сезам, одчинись“!

Денце макітри облипли мухи, наче насїли на щось солодке. То чорнїв ярмарок.

Поки ми спускались в долину, червоне сонце котилось краєм макітри, і хмари зовсїм поснули.

Внизу гуде. Між рядняних наметів і яток пруть валом люде, конї і полїцейські. Тут треба берегти ноги. Нас мало обходить увесь сей ґвалт. Краще напитись чаю. Ще маємо час. Заходимо в перший намет—на столах польові квітки. Прегарні букети. Се дуже мило. Сядьмо отут, у кутку, під полотняними стїнами, що дихають, неначе груди. Ми скоро одрізняємо хазяїв од гостей. В кутку, між самоварів й посуди, крекче старенька баба—се певно хазяйка. Між нею й гостями все біга блїде і босе дївча. Хазяїна ми пізнаємо по тому, що серед радісних криків він переходить з рук в руки, з усїма цїлуеть ся і випиває. Язик ще нїчого, а ноги зовсїм погані. Якийсь вродливий парубок помагає нам дістати зелений, наче з помпейського музею самовар і такі легкі ложечки, що будуть плавати у чаю. Скоро хазяїн попадає до нас і хоч ми горілки не пємо, за те готова приємна розмова і ми завязуєм вузлик нашої знайомости. Кількома фразами він вводить нас в курс свого життя і ми вже знаємо, хто він, звідки, який, що має і ще инші цїкаві деталї.

Нам треба коний на ранок? Добре. Його син звощик. І кличе вродливого парубка. Той до послуг, дуже ґалантний, але сам везти не може і обіцяє знайти підводу. Я помічаю, що на моїх дам він робить вражіннє. Ну, добре. Властиво, ми могли б вже покинути намет. На порозї вислухуєм ще трохи стогнання самої

хазяйки—і тепер певні, що наша знайомість з наметом міцна: ми посіяли в людях свій образ, нехай тільки тепер росте...

Хоч ми й засапались, але з гори усе виднїще. Тепер ми бачимо в центрі, на самому днї чаші,—маленьку капличку. Чорний деревяний зруб тихо сяє рожевим світлом крізь одчинені двери. Там, над криницею, попи весь час співають або гугнявять темні слова і тонкі високі свічки тануть в теплій та густій атмосфері.

Чорне озеро ярмарку вливаєть ся струмочком вкаплицю; одні йдуть, другі виходять. Се та знаменита криниця, до якої зїздять ся люде з далеких сіл навіть і стають табором в ніч під десяту пятницю. Я думаю про тих мудрих людей, що ставлять церкви, монастирі й каплиці в найкращих, диких місцях: вони знають, що роблять,—вони промовляють не стільки до нас, як до живих в нас пращурів наших, що віками справляли священні грища по гаях і дібровах та палили там жертви.

Смеркає. В нас горить нетерплячка: коли ж почнеть ся? В долинї полотняні намети налились жовтавим світлом, по ятках заблищали вогнї і чорна маса людей почала танути і ростїкатись. Ми бачимо, або ловимо вухом, як люде цїлими гуртами розлазять ся по горах і по долинах, по всїх затишках і закамарках. Щось десь тріщить, ламаєть ся, гупають чоботи, чуєть ся шепіт, диханнє, присутність теплого тїла і в чаші, сповненій мороком, наче трівожно калатає велике серце.

Он показав ся димок, десь блиснув вогонь. Ми жадібно стежимо за кожним новим. Ось там знову дим веть ся, а онде виткнулись з темряви ясно-зелені галузки і кожний листочок можна б перелїчити. По чорній землї скрізь росцвітають, як маки, вогняні квітки. Скоро уся долина і гори блищать вогнями і разом з димом з землї здіймаєть ся вгору і пісня. Не-

правда-ж, є наче щось спільне між вогнями і співом? Як окремі вогні вгорі змішали свій дим, так і окремі хори, як поломінь сильні й яскраві, зіллялись в нестройну хвилю, в мозаїку згуків. Є в сьому якась дика принадність. Щось воно будить. Я сам хочу співати, своє щось, окреме, аби співати. Роскласти священний вогонь і видобуть з грудий дрімаючий предківський голос. Ми навіть робим подібну спробу, але нам не вдаєть ся. Сидимо під кущем й тремтимо злегка од зворушення й холоду. Зовсїм стемнїло. Вогнї і співи стали яркіщі, видно, як полумінь лиже чорне повітрє, чутно, як його крає гострий жіночий голос. Нема спокою глибокій чаші, вона наче пекельний казан, де киплять разом вогнї і співи, де сплїтаєть ся тїсно в любовних чарах голос двох полів на честь богинї кохання. І се пянить. Тільки капличка лагідно сяє рожевим світлом на мочарі, мов неземне щось і віковічне.

Ах, ах! яка досада, що сей рік, на перекір звичаям, не світять свічок на волячих рогах! Мої дами чують ся винні передо мною. Але я прошу не турбуватись, бо що до мене, то легко можу собі зарадить. Ось зараз збіраю волів, одних розставляю по горах, других лишаю лежати в долинї і лїплю на роги усїм свічки. Моя фантазія позволить на таку роскіш. Тепер вже готово, свічки палають, як зорі, картина справдї роскішна!

Чи не пора нам спуститись в долину?

По дорозї нас вабить кожний гурточок, кожне багаття. Несподївано натикаємось на ряд ясних облич, або на баб, з головою завинених у білі рядна, що рядками сидять, наче пухнаті ґаґи на скелях північних. До нас говорять, прохають сїдати—і голос здаєть ся теплим, немов загрітим біля вогню. Але ми не спиняємось, нам хочеть ся більше побачити, більше почути. В одному місцї хором співають, а в другім не клесть ся. Онде співає дївчина в синїм—наче волошка,

руки великі, червоні і неодмиті. Співає сама. Старанно і сумлїнно витягує голос, важко, у потї чола працюють груди і робить горло. Нї одна нота не пропадає. Так вона певно копає в городї, поле картоплю або сапує. Все по хазяйські. В другому місцї картина: баба і дївка сидять під рядном, між ними свічка. Світить ся профіль старої воском, а молодої— листком троянди. Тло чорне. Наче камея. Нище— якісь клунки чи лантухи з хлїбом. То знов баби у білих ряднах здрімнули долї під співи. Ще далї— хори, сидячі й стоячі. Кожне село дало свій хор— і гряниця між двома хорами на три ступені — міцна гряниця. Тут уже тїсно. Безперестанку чий небудь лікоть одпихає тебе назад, або хтось ззаду кладе на плечі руки. Як кому вигоднїще. Так чудно, коли в одно ухо влїтає весела пісня, а в друге сумна. Ловиш на мент чиєсь обличчє, профіль, ніс або очи, а ніч все те стирає, як губка крейду. Чуєш тільки людське диханнє та ше щось чудне: немов шелестять миші.

В долинї—каша. Вози, худоба і люде збили ся в купу, од якої йде пара і пахне потом і лайнаком. Баби у ряднах обляглись рядом з волами, щоб було теплїще. Усе білїє і все сопе, і ми, натикаючись на білі купи, не знаємо, в кого прохаєм пробачення. По возах дядьки гудуть свої піснї густо, немов джмелї. Ми забіраємо вище, де хоч можна ходити, але тут темно, аж чорно. І тут менї сталась пригода. Лечу стрімголов кудись у низ і тільки тодї менї краще, коли врештї лежу. Намацую шапку і звожусь. Ну, добре. Ми, здаєть ся, хотїли побачить капличку?

По дорозї нас знов вражає той чудний згук: щось шелестить, уперто, одноманїтно і всї хори не можуть того покрити.

Над мочаром зняв ся туман і ясна капличка пливе на ньому, як корабель. На помостї я помічаю, що щось мої ноги... якась дісгармонїя в них: одна ступає тихо, а друга стука. Обмацую ноги—ну, так і є,

згубив кальошу. І я страждаю не стільки фізично, як естетично. Чи не скинути другу? Але око моє вже впало на чорні обличчя святих, а поруч з ними не менче чорні—мужичі—і потїха готова: коли одні стільки приняли муки за християнство, а другі од християнства, то що значать у порівнанню мої страждання, тим паче, що таки краще, коли тепло хоч в одну ногу, нїж зимно в обидві.

Капличка така проста, що можна її роскласти на два—три елєменти. Чорна вода у зрубі, в якій купають блиск свій воскові свічи, святі, що пахнуть олїйною фарбою, липкий чорний поміст, а на ньому босі червоні ноги з росчепіреними десятьма пальцями.

Здалеку—краще.

По серединї ярмарку народ тече, як в берегах річка. Знов шелестить. Що ж се таке? Додивляюсь, прислухаюсь—і врештї знахожу: лузають насїннє! Сотні ротів, цїлі армії білих зубів безперестанку роблять: хрум-хрум.. і вкривають лушпиннєм землю. Хрум-хрум... хрусь-хрусь... Лунають хори, дзвенить аж в грудях якийсь окремий голос, бухає бубон—а навколо чуєм—хрум-хрум... хрусь-хрусь... наче сама вічність гризе. Купуєм насїння й самі завзято лузаєм.

А тут, знаєте, гарно. Полотняні намети, налиті світлом, рожево-прозорі, наче живі гудуть народом. По ятках усякий крам і ті, що підходять до нього, спереду сяють, а ззаду чорні. А саме найкраще—то лїмонад: скляний великий кухоль, а в ньому палає цїлий Везувій. Подумати тільки: вода, трошечки цукру, манійки і замість рефлєктора — свічка в відрі — а скільки ефекту!

Ідемо далї поміж ятки. Багатші з нас купують плахти і рушники, бідвїщих кортить теж щось набути. Ми вибіраєм собі по солодкій коняцї—і платимо разом аж дві копійки. Коли мати хорошу уязу, то конї можуть бути чудесні. Вони зроблені були... Нї, краще

ніколи не роздивлятись, з чого зроблене те, що нам до вподоби.

Тріщать далекі вогні, розсипають ся искри, дими і співи як хмари пливуть горою. Хрумтить насіннє. Між народом похожають інгуші, або поліцейська шинеля. Чутно різкий свисток. Якийсь гурт молоді ходить між яток й співає. Тут тісно, його штовхають і розбивають—йому байдуже: дійде до краю, поверне і знову співає. Таким робом окрім сидячих й стоячих є ще й ходячі хори. Серед вулиці—танці. Круг них парубки й чоловіки, як частокіл. Долї—жовтий ліхтар і обличчя осяяні знизу. Як тільки ми стали, я зараз чую на своїх плечах чуже менї тїло, а коло вуха тепле диханнє. Два парубки—я їх помітив, як вони зараз пили лїмонад—роспихають народ і входять в круг. Загупав бубон, запхикала скрипка—і парубки зараз пустили тулуб і голови в стовбур. Тїльки ноги працюють. Рівно і точно бють ноги в землю, але голову се не обходить нї кришки — вона так само байдужна й холодна. Часом посунеть ся тулуб, так що замісць обличчя потилицю видно, а ноги все одбивають сильно той самий такт, одлїчують точно, немов годинник, хвилини. Народ захоплений танцем і все звужує коло, так що танцюри мов у криницї. Стогне під ними земля, каблуки вибили ямки і пил заслоняє світло лїхтарнї. Я теж захоплююсь танцем все більше і більше. Чудові робітники! Яка в них сила! Коли б я займав ся сїльськім хазяйством, я б зараз найняв їх, ну, хоч на гарман. Заглядаю до кола, чи є яка переміна? Нема. Так само холодні й байдужні до того, що роблять ноги. Я маю доволї часу і починаю розвязувати довге, складне завданнє—скільки кіп могли б змолотить ті ноги за день. Результат надзвичайний! Тодї я знову зазираю до кола: чи є переміна? Нема. Ноги, немов метальові пружини, безупинно і рівно стукають в землю. Парубки трохи збілїли, але цїлковито втратили інтерес до своїх ніг.

Тоді мене за них починають болїти ноги. Я готов крикнуть музиці: годі! Я більше не встою на місцї. Але на мене нїхто не зважає, гупає бубон, пхикає скрипка, і ноги молотять землю. Я обливаюсь потом. Таки нарештї... Парубки роспихають народ, підходять до ятки, пють лїмонад і вертають на місце. Музика заграла і ноги затупали знову. Менї робить ся страшно. А що, як після сього вони втретє напють ся лїмонаду і почнуть танцї?

Я одхожу од кола.

Вже пізно, друга година. Небо чорне, високе, в долинї холод. Вогнї наче пригасли, вють ся тільки сині дими, по деяких горах замовкли хори. Долї, де сонне царство з возів, волів і баб у ряднах—храп і сопіннє і важкий дух. Намети ще світять ся. Ми заходимо погрітись у свій.

Де-які лямпи погасли. Біля дверей при свічцї дрімає й стогне крізь сон хазяйка, над самоваром світить ся прозоре обличчє наймички. Гостей сливе нема. Тільки хазяйський син з кимсь розмовляє в кутку і гарні очи його здалеку грають. Побачивши нас, він зараз до нас підходить. Він хоче нас трошки розважити розмовою і підсїдає. Баришнї потомились? Може ми змерзли? хочемо чаю? Нї, він рішуче має до нас сімпатію, що видко з його обличча і хоч він трохи напідпитку, але се не скільки не вадить, а помагає навіть взяти одразу теплий, сердечний тон. Він радить дамам спочити, заснути. Відтак нахиляєть ся до мене, повний ймовіри, і потїшає, що йому добре живеть ся на світї. Просто сказати—таки нїчого. Має два фаетони і четверо коний. Звощик на три повіти. Сьогодня тут, а завтра там. Схоче їхати—їде, не схоче—наймит за нього в дорозї, а він має иншу роботу. За неї бере на місяць двадцять вісїм рублїв.—Яка ж то робота?—Так... служба така собі... Він таємничо всміхаєть ся, мнеть ся, але видко, що його кортить. Ну, що тут довго: він тайний

аґент. Служить в поліції... Се „тайний аґент“ бє йому в голову, наче горілка, він стає важним, гугнявить, розсовує ноги і руки, займає більше місця на лаві.—Ото! скажіть на милість! як же він робить свою роботу?

Тепер, коли нам стало відомо, що він „особа“, отвертість з нього аж пре. Він добре знає свою роботу... З Жидами він Жид, бо знає жидівську мову, з мужиками—мужик. Встряне в компанїю, скрізь він своя людина—і вже знає, хто чим займаєть ся, хто про що думає, хто чого хоче.—Чого ж хоче мужик?

Він нахиляє лице до мене так, що я чую горільчаний дух, ставить очи у стовбур і аж співає:

— Зе—мель—ки-и!..

Опріч того „він“ проти правительства. Просто ненавидить. Навіть... Тут він починає хіхікати стиха, гойдаєть ся з боку на бік, сміх його душить і не дає говорити. Нарештї видушує з себе: дїв-ча-та... ха-ха! навіть дївчата... проміж собою... про полїтику гомонять... Хі-хі-ха-ха!..

Але все те пусте. От недавно він мав одно дїло. Серіозне. Екс-про-прі-а-ція. Може чули? Пристав до компанії. Сїм хлопцїв, молоді ще, несміливі. Самі нїчого не можуть зробити, боять ся. Вже що він намучив ся з ними, поки підмовив. Він сміливий, жвавий, вогонь—може ми самі се помічаємо—йому й повірили, за ним пішли. Пішли грабувати почту, а поліція знала про все і всїх накрила, наче курчят.—Усїх накрила?—Усїх накрила. Ловко!.. З того часу йому й набавили десять карбованцїв в місяць, а перше він брав лиш вісїмнадцять...

Він страшенно гордий своїми вчинками, випинає груди, хрустить пальцями; гарні очи його дивлять ся гостро й нахабно й шукають нашого співчуття.

Він ще довго й охоче дїлить ся з нами подробицями свого ремесла.

В сусїднім наметї крики і суперечки.

— Се наші гуляють... Стражники і інгуші... мотає він головою у бік намету і радісна, добра усмішка осяває його обличчє.

Нам сього всього уже доволї. Тут немає чим дихать, спішимо на свіже повітрє.

На дворі різкий, передранїшний холод. Збита купа людей і худоби густіще укрила землю і сопе і хропить на всякі тони. Над нею легенька пара. Десь здалеку чутно втомлену пісню. Поміж чорних, закритих яток лїниво бродять окремі гурточки та пари і милі прилюдно гріють за карсетками в милих закляклі руки. Над краями чорної ями зеленїє вже небо, дим од погаслих вогнїв стелеть ся од гори до гори синїми смугами.

Чаша, що процвітала в ночи, як пишна квітка, під ранок зівяла й зчорнїла.

Пора рушати до дому...

В ДОРОЗІ.

Де-б Кирило не був, що-б не робив, скрізь оточала його атмосфера, густа й своєрідна, що заслоняла багато предметів, наче їх зовсім не було на світі. Атмосфера гаряча, трівожна, вся — небезпека і боротьба, вічний упад і підойма, розквіт надії й роспука, почуттє сили й знесилля і безконечно довга дорога, на якій стільки вже полягло... Дорога, якій, здавалось, кінця не видко. Цілий ряд жертв, загин благородних, найблизших, чад крови і танець смерти, гарячий ворожий віддих, що припадає до сліду й те вічне „мусиш“, що гнало звязувать там, де розірвали, розжевріти те, що пригасало. Ту атмосферу носив Кирило з собою, як квітка запах. Вона одіпхала од нього родину, у ній росплились колишні звички й потреби молодого життя, розвіялось навіть призвище власне. „Кирило“, „товариш Кирило“—хіба він звав ся коли инакше?

Краса природи, принадність жінки, чари музики і слова — все се котилось як хвилї в далекому морі, чужі й невидимі. Природа — се були день або ніч, зима чи літо, —час зручний або незручний задля роботи; жінка — товариш чи ворог, пісня — лиш те, що кличе до боротьби. І двадцять три роки, подвоєні в тїнях на худому обличчі, у зморшцї на чолї, немов зреклись своїх прав, зсушили молодість...

Високий, стрункий, білявий; блакитні очи, при-

томлені трохи; темна сорочка, широкий пояс — такий приїхав він в город.

Учинив „явку“, сказав пароль. Добре! Тільки треба зачекати листа.

А тим часом Кирила повели аж на край міста, де в певному захисті міг перебути.

Йшли довго душними вулицями, повними пилу, аж сїло сонце і на золоті неба, як на тлї візантийського образу, зачорнїли сільвети тополь та дахів. Товариш говорив щось нервово, наче хотїв впевнити не тільки Кирила, але й себе, що справа цїкава, а тим часом в його облїзлій фіґурі і в порудїлім пальто чулось щось винувате і безнадїйне.

На кватирі їх стріла хазайка і показала кімнату. Ну, тепер на добраніч. Як тільки надїйде лист, зараз можна почати роботу. Кирило лишив ся сам і байдужно дивив ся, як ніч обгортала садок — чорна, густа і тепла. Сїв на порозї і закурив. Було так тихо, спокійно. Червоний вогник цвів серед ночи, як квітка щастя, в пітьмі думалось ясно, як нїколи при світлї. Він думав про те, за для чого приїхав, що має зробити і чорний паук-турбота почав уже ткать свої сїти.

Несподївано, раптом, у чорну тишу щось впало. Живе, веселе і безтурботне. Заскакало по листї, збудило повітре, штовхнуло землю і вохко дихнуло просто в лице. Пронеслось шумом, обмило землю і щезло. А тодї виплив на небо місяць. Кирило вийшов у сад і якось разом убрав у себе важкі дерева, повні як губка водою, сріблястий регіт мокрих листочків, шептаннє крапель поміж галузок, обійми тїний з зеленим світлом і сине глибоке небо, просте, спокійне. Природа зітхнула повними грудьми, зітхнув і Кирило.

Невже він сього нїколи не бачив?

Було якось чудно і по новому приємно, що лоскотали чоло холодні краплї, що спливало на нього

зелене світло, що в серці стало так само спокійно, як і на небі...

Довго не міг заснути.

На другий день прокинувсь пізно--і перша думка була про лист. Побіг до хазяйки і одчинив двері.

— Добридень! Ніхто не приносив до мене листа?

— Ай!

Високе, чисто жіноче і різко-дзвінке, воно в блискавку злилось з рожевим тілом та з лопотом ніг. Ляснули двери і—стало пусто.

З надвору в сіни вступала хазяйка. Ні, лист не приходив.

Се було дивно, що ту одповідь приняв так байдужно.

Взяв шапку.

День був блискучий, літний. У праву руку їжився дахами та коминами фабрик задимлений город, на ліво стелились зелені луки і вигинались фестони лісу. На право? чи в ліво? Вагав ся хвилину—і подав ся на луку.

Наче нічого не одмінилось за сей короткий час, а чогось очи не так дивились і думки були не ті. Щось наче згубив і не хоче підняти, щось наче змив з нього вчорашній дощик — через те може було так легко. Приємно було ступати по твердій стежці, відчувати роботу тугих мускулів ніг. Раз-два!.. Підставляти лице під сонце і вітер і йти кудись без цїли, без думки про обовязки, людей, роботу. Йти серед поля, купати тіло в золотих хвилях, а очи в блакиті. Як дикий звір. В тім було нове щось і ганебно — солодке. Над вечір тільки повернув втомлений, чорний од сонця, як циган, з руками, повними квітів.

Вечерю подала хазяйська дочка. Се було те „ай!“, сполохане вранці, молоденьке, біляве, з ніжною лінією тіла, курносе і синеоке.

Кирило простягнув руку.

— Я налякав вас у ранці?

Воно пирснуло сміхом й надуло рожеві губки, повні і вохкі.

І знов Кирило почув у собі чудне щось: його надила лінія губ і їх рожева вохкість.

Ну, звісно, вона налякалась; прибірала, була неодягнена і не сподівалась, що хтось одчинить двери. —Він просить вибачити, бо не міг знати, що в сьому домі є така...—„Яка така?“—Ну, така, така... панна Олена... — „Олена?“ — Хіба не вгадав, що її звати Олена?—„Ха-ха? а може і не Олена?“—Ну, то Наталя.—„Як раз! ха-ха!“ — Ще не вгадав? Тепер вже напевно: Варвара, Настя, Оксана, Марія... — „Ні й ні, ніколи він не вгадає, а от вона знає, що він Петро“.—Ба ні, не так...—„Петро, Петро, Петро“...

З другої хати гукала хазяйка.

— Усте, де ти там щезла!

Ага, ось воно й вилізло шило з мішка. Для першої стрічі з панною Устею він їй дарує отсї квітки.— „Отсей бурян?“—Ну, коли се бурян, то він забірає назад.

Але Устя уже вхопила квіти й побігла з кімнати.

Й на другий день листа не було. Кирило обурився. Свиньство, мерзота! Він марнує дорогий час, а вони там сидять собі, згорнувши руки. І се партійна робота! Чорт знає, що за порядки! Ходив по хаті великим та легким кроком, наче злість одривала його од землї і дув на поломінь злости, щоб роздути в пожежу. А разом з тим, десь з глибини, сочились підземні джерела і гасили вогонь. Ловив нещирість і чув знеохоту, що блукала у ньому, як тїнь бистроплинної хмарки. І се викликало у ньому гнїв. Треба пійти у город і роспитатись. Швидко зібрав ся, вийшов на вулицю і... повернув в поле.

А як тільки в роскриті очи вступило зелене, що котилось буйними хвилями луків та лїсу, як тільки небо спустилось і ніжно торкнулось обличчя, немов

пушинка, як тільки в груди віллявсь золотий напій повітря, його сповила солодка втома, як у людини, що встала з смертельного ложа і впало десь у безодню все, чим досї жив: спека роботи, вогонь небезпеки, чад крови і боротьби... Так наче він тільки вчора родив ся, в один день з молодою природою. І не мав сили, не хтїв спинитись над тим, що з ним робилось, струшував з себе всї думки й сумнїви, як гуси з крил воду, перепливши нарештї річку.

Брів серед жита і дивив ся новими очима... нї, не новими, а тими, що довго спали під вагою безвладних повіків,—дививсь, як скипало молоде жито синім шумовиннєм колосся, як било хвилями у чорний лїс. А лїс кудись йшов. Йшли кудись сосни, ряди високих пнїв. На вершечках, жовтих, як ананаси, лежали чорні корони, мов волохаті папахи. Здалека йшли, переходили річки, фіолетові дороги, глибокі багна — й замазали ноги, бо до половини пнї були сїрі, як засохле болото. Йшли і щезали у сизій млї.

Коли-ж Кирило вступив у лїс, ноги сковзались у нього, як на паркетї, над головою химерно корчились гилки — клубки жовтих гадюк, гойдались кошлаті віти, наче фотелї, де спочивало сонце, а маленькі галузки, пучечки соснових гилок — стелились на небі, як дороге гаптуваннє по блакитному шовку. І сонце горіло за ними, як за китайським екраном.

За лїсом дрімали луки, наче стоячі води під матом ряски. По них блукали тїни летючих хмар, наче хорти припадали, нюшили й щезали у резедових просторах.

Попадались маленькі озера, що грали лускою і тріпотїли, як срібна риба, кинута з річки на надбережну траву. Або великі — з муром синього очерету, з білим обличчєм водяних лїлїй, з багнистими

берегами, чорними і блискучими, як мокрі спини гіпопотамів, з теплим духом води і намулу.

І все було таке здорове, ціле, безжурне, і все співало хвалу безлюддю...

. . . . . .

Кирило не питав вже хазяйку про лист. Але одного разу, як збірав ся виходить, вона сама подала йому листа.

Ага! Хіба се до нього? Ну, добре, добре... Взяв машинально і не глянувши навіть поклав у кешеню. Що вона каже? приходив до нього і не застав? Се панна Устя склала той гарний букет? Що? прохав зайти і конче сьогодня? Ну, добре, добре... Чудесні квіти—і який смак має та панна Устя...

Тепер по цілих днях лежав над берегом річки і дивив ся на небо. Його займали хмари — ся неспокійна небесна людність, за якою він стежив; вічно жива, вічно рухлива. Часом здіймались там бучі, народні повстання. Мчали обурені юрми, чорні од гніву, грізні, з риком, з громом рушниць, з вогнями бомб, з червоними прапорами. Точились небесні війни, падали трупи, а їм толочили груди все нові лави. І невідомо, хто переміг.

Або знов було спокійно — і людність гуляла, як на бульварах. Радісно й легко пливли веселі громади в білих та синих серпанках, ніжні дівчата, пишні жінки, рожеві діти — і скрізь було повно радощів, сміху.

Часом зявлялись блїді хмаринки, довгі, худі, прозорі, немов сухотники прохожались десь на курорті, понад блакитним морем.

Або пасли ся вівцї — цїлі отари білих ягнят — і як пастух — золоте сонце.

Кирило стежив творчі процеси, що відбувались на небі. Хтось невідомий, великий майстер, ліпив з сїрої маси звірів, людей, птахів, будинки, вежі, городи цїлі — і пускав їх на волю, щоб заселити

небо. Але все те було сире, не встигало ствердіти і утрачало форму. Звіри змінялись у вежі, з людей виходили гори, з городів—птахи; будинки приймали форму людей, а ті знов змінялись у скелї, що оточали глибокі, повноводі озера. Валились роскішні храми, роставали на альпах снїги і з пишних троянд осипались рожеві платочки. А невідомий вже шаленїв — творив драконів, крилатих коний, ґрифів та крокодилїв, але й ті жили тільки хвилинку, щоб перетворитись у щось нове. Тодї, знемігшись, в роспуцї, мішав все разом у сїрий хаос і сам розпливав ся у сум.

Цїкаві теж були тїни і їх життє. Кирило зорив за ними, як вони корчились по під кущами, пнями дерев, під берегом річки. Їм було боляче і невигідно. І тільки тодї, як сонце втомлялось і од вершечка слави спускалось у низ, тїни помалу і обережно простували скорчені члени, росли і лїзли все далї та далї. Над вечір вони лягли вже у весь свій зріст, лягли по долинах безкраю довгі чорні тополї, тонкі крилаті вітряки, шпилясті дзвінницї, димарі фабрик— весь город ціклопів, чорний, нїмий і ниций.

Кирило не чув докорів. Красу природи і її спокій пив хтиво, як спраглий воду, без думки і без сумнїву. Як щось належне. Загублене щось і знайдене знову. Здалеку часом, як з під землї, долїтала до нього луна знайомих сіґналів, але така блїда, безсила, що зараз вмірала. І він не хотїв її слухать. За те по ночах його мордувало. У снї здавалось, що він щось м у с и т ь, щось конче мусить зробити— й не може. Не має сили. Збірає всю міць, напружує волю, змиваєть ся потом — й не може. А мусить... Болїло.

Будив ся розбитий, безсилий, та перший соняшний промінь, що тяг ся до нього крізь шибку, вбірав у себе ту сонну мару і вертав сили.

Тепер Кирило ходив вже не сам — панна Устя

знала чудові куточки, оази квіток. Вона йшла перед нього свіжа і чиста, з блискавичною лінією тіла, і сміялась весело й тепло, як сонце. В лісї вона сїдала десь на галузку і гойдала ногами, тугими і молодими. Наче русалка.

— Не дивіть ся на мене.

— Коли я хочу.

— А я не хочу.

— Менї байдуже.

— А я закриюсь.

— А я одкрию.

— Тільки насмільтесь.

— Уже насміливсь.

— Ай!

І знов те „ай“, таке високе, лоскотливо-жіноче і срібно-дзвінке.

Він держав руки, а вона жмурила очи, ховала лице і сміх сипавсь їй з горла, як лїсові горіхи у кришталеву вазу.

Перекидались словами, пустими і незначними, аби подати один одному голос, і слова ті приставали до них, як будяки, що трудно одірвати з одежі.

Над берегом річки вона роззувалась, бродила по мілкій водї. Вода позволяла дивитись на її ноги, такі блїді, як віночок нарциза. По блакитній водї плили й щезали легенькі хмари, а вона здавалась одною з них — рожева, прозора, позолочена сонцем.

Кирило надимав легкі і пускав берегом, наче стрілу:

— Ус-тя!

Тодї високий беріг й його заломи, мур лїсу і всї горби — складали губи, так як Кирило, і вертали в одповідь:

— Ус-тя!

А Устя сміялась.

Разом, як дві березки з одного пня, вони зявля-

лись тут, там, збірали квітки, вигрібали з-під листя гриби, купались в сонці і в холодках, або взявшись за руки, збігали з горбів у сочисті долини. І він не міг одрізнити її од шелесту ліса, од льоту хмар, запаху зілля. Вона була така наївна і така хитра, так мало і так багато знала, як та мурашка, що будує пишні палати і живе в темних комірках.

Лежали у високій траві, серед моря квіток і роздивлялись: там, на самому споді, жовтіли черевички і дрібна потентіля, як зерна золотого піску, а над ними здіймались топольки вероніки, то сіро-блакитні, то густо-сині. Червоні помпони конюшини, немов іжачки, стовбурчили щетину з трилистих підставок, а пахучий чебрець ткав по схилу гори геліотроповий килим. Кашка роскрила скрізь парасольки. Серед білих наметів її тріпались крильця синіх метеликів. Часом на парасольку спускав ся жук і ловив сонце в зелене зеркало крил. Устя таїла віддих, щоб його не злякати. Пахмурий звіробой викидав купи зірок, яскраво-жовтих, проте сумних, як золоті кутаси на чорних боках домовини, а обік нього виганяв сіре та вузловате стебло петрів батіг, по якому дряпались зрідка блакитні квіти, полинялі й нечесані. З трави на Кирила наводив око ромен. Дрібні дзвіночки розбіглись по луці і сіяли сум, такі делікатні і такі ніжні, що самі дивувались, як животіють на світі. Недоступна кропива, обважніла насіннєм, немов бджола пергою, хазяйновито шепталась по своїх леговищах.

А там знов волохата центаврія хилилась на всі чотири боки, немов хотіла засипать синьо-рожевим цвітом усі простори. Оддаль кінський щавель, зрудїлий на сонці, куривсь брунатним димом, як похоронний факел і стояли поважно, як золоті семисвічники по древніх храмах, коровяки. Кирило показував Усті долини, де евфорбія таємничо котила в сочистих та сирових, як дійки корови, стеблинах

молоко, од темно-соснового низу до жовтих кругленьких розеток. На високих місцях поріс, як джунґлї, сивий полин і пянив повітрє гіркими пахощами, густими й задушливими.

То там то сям простягались до сонця котячі лапки, сухі, бездушні, мякенькі, немов оксамит, а між ними польова мнята кожну пару листочків прибрала в пояс з геліотропів. Устї з Кирилом здавалось, що наївні діантуси червовїли в траві, як дитячі обличчя, а над ними схиляв свої віти журливий дрік і плакав золотими сльозами. Окремо займали великі простори будяки, сині, аж сизі. Вони здавались покинутим вогнищем, що конало передсмертним блакитним димком. А там, по луках, світила жовта кульбаба, як зорі на небі, крутилась на одній ніжцї берізка, міцно тримав ся землї деревій, кивала сїрими вітами собача рожа і на горохах сидїли, як метелї, біло-рожеві, червоно-сині і жовто-гарячі квіти. Се була орґія квітів і трав, пяний сон сонця, якесь шаленство колїрів, пахощів, форм...

Устя лежала і гризла якесь стебло, а Кирило нагнув до себе кущ зїлля й припав до нього гарячим обличчем. І от без слів, без намови, очи їх стрілись, як чотири найкращих квітки, і уста простягли ся до уст. І разом з солодкою вохкістю в одно зілляв ся смак гіркої трави...

. . . . . .

Раз після того щось сталось. Коли був сам, серед ночи у своїй хатї, хтось кинув слово:

— Зрадник.

Голосно і виразно.

Зрадник? хто?

Кирило озирнув ся, але тїни спокійно лежали і спокійно блищали при світлї лямпи малюнки на мішанських шпалерах.

Він сїв на ліжко і несвідомо схопивсь за кешеню, де й досї лежав нероспечатаний лист. Але не

вийняв. Якась ворожнеча, якась відраза загарчала у ньому, немов збуджений пес й рука безвладно впала назад. Почув утому і тихо сидів та прислухав ся, як у порожнїх грудях лунало те слово. В грудях, од яких раптом одплила кров і шугнув холод, як у щілину. Потому одразу зробилось душно, гаряча хвиля піднялась десь знизу, заляла ту порожнечу, вдарила в голову й зігнала Кирила з ліжка.

Чорт! Він має право. Право на повне життє... право двадцяти лїт... Право одного життя, що не повторить ся більше... Хто заборонить? хто може? Хто може згасить його „я“, стерти всї колїри, знищити запах... хоч би то було потрібне для тисячі других? Других, яких навіть не знає. Чорт! Він не оддасть їм всього... він має право й собі щось лишити...

Все в нїм кипіло і гнало по хатї, от стїни до стїни, з кутка в куток.

Зрадник! Хай йому скажуть се у лице! Тодї побачать...

Йому сказали се у лице! Те друге, що жило у ньому, те справжнє і невгомонне „я“. „Я“, що так ясно горіло у ньому... палило в полумї все особисте, нечисте, звіряче. Але перше змагалось, боролось, хотїло жити, кричало про своє право й тягло до себе.

Їх помирила втома. Безбарвна і каламутна, вона дрімала десь в глибинї, наче туман під водою і тільки ждала, щоб простягти звідтіль свої липкі обійми...

. . . . . .

Що дїялось в світї? Хіба він знав? Немав навіть охоти. Ґазет не читав, листів не було і нїхто не приходив до нього. Спочатку навідувавсь хтось, але не міг застати Кирила й покинув ходити.

Вечерами, правда, як місто тихо світилось і тихо

зітхало після денної утоми, він брав Устю за руку і йшов туди.

Бродили по вулицях, як по чорних каналах, притулившись до себе, і врешті спинялись десь під вікном, щоб послухать музику. Ховались у затінку й ловили згуки. Устя любила веселе, приспівувала стиха і стукала каблучками у такт, а в Кирила згуки скакали як вогники, розцвітались, як квітки до схід сонця. Пливли на хвилях світла, що лили ся з вікна й родили тугу. За чимсь прекрасним і невідомим, таким далеким і таким близьким...

Раз щось чорне та пелехате закрило світло і розірвало музику.

— А!

— А!

— Се ви?

— Я.

Чорне трясло бородою та великим брилем, трясло Кирилови руку.

Яким побитом?

Обняло злегенька за стан і повело.

Нагнулось й прохало.

Не можна? Пусте. Тут недалеко, на дачі. Побачить жінку і їхнє житє, згадають колишнє. Два роки... так, так, два роки, як вони бачились...

Рука Кирила лежала в чужій руці і дружне тепло пестило з боку, але він чув якусь нехіть. А! знову ґазети... і ті розмови... знов чорний привид, що потребує, як жертви, крови і сил.

Ні, він не може.

Він памятає того „бандіта“, що гремів на зібраннях, кликав до бою, гарячий, одважний, любимий.. і його жінку, таку маленьку, рухливу, що ще недавно була осередком. „Товариш Марія“... Яким чудом вони ще на волі?

Ні, він не хотів би опинитись між ними.

Його прохали, силоміць брали і ранком він був вже на дачі.

Їх стріла „товариш Марія“. Яка вона стала гладка й сирова у своєму капоті, що на швидку защібала на голій шиї, ося годована гуска! Вона була така рада, тільки скрізь—ай, які непорядки!

Стискала руку і кинулась до стола, звідки посипались раптом ґазети в опасках, нероспечатані, в тумані пилу.

Чи-ж їх тут не читають?

Іван сміяв ся так добродушно і передяг ся зараз в широку блюзу. У вікна дивились грядки капусти і ліс кукурузи, а квочка квоктала десь поблизу так хазяйновито, як і „товариш Марія“.

На балконї їх чекав чай.

За чаєм Іван зразу, немов поспішав ся, підвисшеним тоном почав розмову про сучасні події. Марія стиснула уста і з виразом затятого болю уперто мішала чай. Виходило голосно дуже, може занадто, так наче слова спадали в порожню бочку і там вже зростали. І щось непотрібне і легке було у них, так наче хорий потїшав хорого на смертельному ложі. Всї почували — Марія, що уперто мішала чай, Кирило з ворожнечою втоми, Іван, який голосно кидав гарні слова—всї почували, що десь недалеко, в сусїдній кімнатї, лежить мрець, якого треба і неможна забути. І через те тільки ведеть ся розмова.

Навіть квочка квоктала про се біля ніг, але на неї не звертали уваги. Тільки тодї, як стрібнули курчата на ноги, а звідти на стіл і покотились, мов жовті клубочки, поміж склянками, слова Івана росплились в усмішку і скотились до долу по чорній бородї.

— Цип, цип, цип... лепетав ніжно Іван не тільки устами, але й очима і вплїв жовтий клубочок у чорну бороду бандіта.

— Цип, цип, цип... витягала губи Марія і тулила до рожевої шиї жовтий пушок.

Повітре зробилось легшим, порушились вільно стільці, розмова зразу ожила і перейшла раптом на породи курей.

Кирила прохали оглянуть дачне хазяйство.

Корова звала ся „Гашка“, мала чудове вимя і всїм лизала руки. Каченята котились поміж ногами, сїрі й кругленькі, як грудки землї, чепурні кури, задерши нескромно шпичасті хвости, порпались в гної і справно несли ся на радість хазяйцї. Може він хоче оглянуть яйця? Рудий бичок розставив ноги і тупо впер ся очима в баркан, але він був високого роду: його житєпись варто послухать. Свиня рила подвірє.

— Не бійтесь, нагніть ся... Чухайте... чухайте... поміж ногами, бо він се любить... Ах, ти кабасю!.. чистої крови беркшір...

— Але-ж, Іване: йоркшір...

— Гм... дивно... вічно ти плутаєш...

І раптом очи впали в город, на сине море капусти.

— Марусе, бачиш?

— Ах, Боже... свинї в городї... Біжи, переймай...

Тріснув патик, плигнуло тїло... Ач-чу! гуч-га!.. Гупали ноги, мигтїли блюзи поміж зеленим... Ас-са! ги-ги!.. Одчинїть фіртку!.. Ку-ви... ку-ви...

Тверде, щетинасте ростяло повітрє, як куля, й черкнулось об ноги... Війнуло теплом людськоі пари, свиснув короткий віддих, мигнули червоні обличчя— і тодї тільки Кирило побачив, скільки сил коштовала гонитва...

Все се було таке далеке од того, чого Кирило бояв ся, як їхав на дачу. Тут можна бути спокійним. Звідки-ж, замість спокою, ворухнулось у грудях щось неприязне, дражливе? Якесь гостре питаннє, що

стало поперек грудей й кололо? Щось несподівано прикре?

В будні Іван їздив на службу і повертав ся пізно, в обідню пору. Лаяв сучасне земство, в якому служив, глузував злісно з тих лїбералів, що так швидко змінили овечу шкуру на вовчу. Збірав всю погань сучасних відносин, брудне й кріваве шумовиннє життя— і в тому чулась зла радість. Так краще. Нехай так буде. Чудесно!.. Привозив новини. Між одною й другою ложкою борщу подавав звістки про страту на смерть. Вісїм повішених. На смерть засужено троє. Все молоді, ледве почали жити. Слова заїдались борщем, а в антрактї ставало відомим, що по селах стріляють людей, як дичину. І все говорилось з таким спокоєм, з холодом навіть, наче факти з середнїх віків, які можна згадати, але не можна збагнути. Марію цікавили часом деталї—одірвані бомбою ноги, скалїченї дїти, місце смертельної рани, але все се вмить витїсняла турбота, що перепік ся періг. Забувала одірвані ноги, мертвих дїтей, повішану молодь і бігла до кухнї сваритись.

По обідї вони лягали спати. Спати—і по обідї! Вони може навіть хропли—мітінґовий оратор Іван і „товариш Марія“!..

Кирило вибігав з хати, щоб того не чути.

Спав і Кирило — правда, не в день — і по ночах його мучили сни. Уперто снилось, що він щось мусить... от конче, до болю чує, що він щось мусить... мусить й не має сили і сам не знає, що таке мусить...

Вечерами приходила з сусїдньої дачи кучерява курсістка, заслана звідкись. Вона приносила на обличчі казковий, не з сього світу, захват, а під пахою книжку. Її стрічали радо. Марія цїлувала, а в Івана усмішка хвилями плила по чорній бородї. Вони наче цїлий день ждали її приходу і зараз сїдали за стіл. При світлї лямпи, в маленькій кімнатї,

що була як острів на морі ночи, вони читали. Щось чудне, нездорове, химерне, з запахом мускуса—„A rebours“ Гюісманса, „Сад муки“, де кохання гнило як рана, а „я“ росцвіталось пишним отруйним цвітом; орґії духа і тіла, надприродні інстинкти і той протест всього проти усього...

Або сперечались.

Тоді їх обличчя горіли, в Марії червоніли кінчики вух й блищали очи, Іван ходив по кімнаті з натхненним обличчєм та дивував всїх зразками найкращих промов, а курсістка сиділа в казковому захваті, як королева в підводному царстві.

І чим далї стояла думка, або уява од того жаху й скорботи, якими повилась дїйсність, тим міцнїще чіплялись за неї всї троє, наче спішили проплисти, заплющивши очи, над глибиною, де спочивали уламки розбитого недавно корабля.

Читаннє кінчалось пізно. Іван одводив курсістку до дому, а повернувшись, заставав жінку при лямпі. Затуливши долонями вуха, вона горячково дочитувала книжку і в тиші лопотїли сторінки, наче їх вітер перегортав.

Треба було лягати спати, але вони не могли помиритись, хто на ніч забере книжку.

— Ти дочитаєш завтра, бо я-ж піду вранцї на службу, протестував Іван.

— Менї лишилось кілька сторінок. Можна-б, здаєть ся, дать менї спокій... сердилась Марія.

— Ти дбаєш тільки про себе...

— А ти?

І виходила сцена.

Тепер нїхто вже не знїмав гострих, пекучих питань, як першого дня, коли Кирило приїхав на дачу. Гість дістав вже належну честь, чого-ж ще треба? Але се, як контраст, вставало непрохане і говорило. Щось невиразне, гнетюче, трівожне —і тільки часами

здавалось Кирилови, що він ось-ось зловить, ось-ось розвяже, що саме мусить зробити...

Кожен раз, як Іван прокидавсь по обіді з припухлими трохи очима, блідим обличчем та збитим волоссєм і позїхав довго і смачно—Кирило корчив ся якось та тїкав з хати, щоб того не бачить...

А хіба-ж завтра не буде те саме — служба, телята, символїзм і капуста? Припухлі очи і позїханнє?

Він мав доволї того „спокою“. Йому робилось душно од того повітря—і не стямившись навіть він кинув нарештї:

— Як можете... ви... Свиньство!

Він хвилював ся; слова виривали ся трудно, наче з під купи грузу, де довго лежали.

— Ви, що... коли навкруги...

Вони болїли, били не тільки Івана, оті слова, такі короткі і обом зрозумілі. Розривали всї перепони і вилїтали, наче ракети.

Як він міг! Іван здвигнув плечима. А що-ж він має робити? Серед загального знищення, апатії, втоми?... Він не герой... і хто має право вимагати од нього геройства!... Він робив, коли можна було робити... Нїхто не має права... так, так, нїхто не має права його попрікнути...

Підняли голос і обидва кричали. Сердито, злісно. І в кожнім з-окрема кричав власний біль, сором, кричала утома... кричала потреба, бючи другого, ранить себе...

Розбіглись сердиті, обидва схвильовані.

Кирило довго блукав, поки вгамувавсь трохи. Чи він був правий? Чи не образив даремне Івана? Нї, треба на ново розглянуть справу без гнїву, спокійно. Він мусить зараз побачить Івана. Певно він, бідний, мучить ся десь після грубої сцени. Назад, до дому!... Тут близько. Ось вже білїють стїни... баркан, синя капуста... А ось...

Побачив Івана й Марію. Вони пололи на грядці, зігнувшись.

На зеленій низині, облитій вечірнім сонцем, серед капусти, виднілись тільки їх круглі зади, великий чорний і меньший синий, що нерухомо тулились рядочком, як емблема спокою. І було в образі тому таке гидке щось, таке противне, що Кирило здрігнув ся.

Не пішов на город, а подав ся до себе. І перше, що він зробив — заклав руку в кешеню і витяг лист. Потертий, помятий і сірий. Роздер коверту й читав. Ні, ще не пізно. Знайшов нарешті, що мусить зробити! І коли розбірав так при тьмяному світлі знищений лист, до нього з балкону доніс ся голос Марії:

— Йдіть чаю пити! У нас сьогодня періг!...

— Пе-ріг, ріг — ріг... проспівав басом Іван у добрім настрої, так наче нічого не сталось.

Але Кирило не обізвав ся.

Збірав ся в дорогу.

Невідомий.

ЕТЮД.

... До чого? і звідки бажання? Життє лишилось за сими мурами, а тут, серед сірих холодних стін замкнулась зо мною смерть. Я не боюсь її. Я кликав її на праве діло і вона прийшла. Узяла жертву, а потому як вдячний пес прибилась до моїх ніг... Тепер вона зо мною. Що ж, дивись там з чорних кутків на мою тінь, чигай на мене крівавим оком... Се тобі надгорода.

Але я ще живий. Чую під собою твердий тюремний матрац, бачу своє тіло, простягнене на ліжку, свої великі ноги, узуті, у черевики, свої руки, якими я... В кутку блимає лямпка, а над нею нависла сіра і вохка, ворожа тиша. Та я не хочу бачити того... не хочу... Заплющу очи. Вогняні кола. Танцюють і сиплють іскри... А тепер... тепер пливе вже річка життя. Бо що з того, що замкнули мене у сей холодний льох, коли весь пишний світ, всї барви, весь рух життя отут у менї, в голові, в серцї... Ах, як менї хочеть ся повними пригорщами черпати ту золоту рідину... як менї хочеть ся взяти перо, обмокнути його у блакить неба, в шумливі води, в кров свого серця, і все списати, в останнє списати, що бачив, що почував. Клапоть паперу, тільки клапоть паперу... Гей, ви, тюремники! Не можна? Що? Людинї, що має вмерти? Ха-ха!.. Ну, що ж! Може се й краще. Буду лежати і буду низати немов намисто разки моїх думок, без слів, без чорнила і без паперу. Бо думки бистрі і

легкі як птахи, а слова мов сильце, в яке їх ловиш: одно спіймаєш, а решта пурхне... Се буде мій твір, може кращий за ті, які читали люде, се буде повість для єдиного читача, найбільше вдячного і чуткого. І се буде нитка, що єднає смерть із життєм, а поки вона снуєть ся, я ще живий.

Як раптом залунали всї голоси... як раптом линув потік життя у сю домовину... Ах, який натовп!.. Нї, так не можу. Стійте. Дайте спіймати. Ага!

Всї були такі поважні, такі блїді й рішучі, коли питали, хто візьме на себе?—Я.—То з моїх грудей пекучим льодом вирвалось „я“. І зразу встала стїна між мною й товаришами, між мною й життєм. Цокнув замок і в серцї замкнулась рішучість. Обійми і поцїлунки, а за кілька годин я уже їхав, той „невідомий“, що... і т. д. Я був без імени, роду й без племени і тільки товариша мого кожен міг би впізнати. Він звав ся коротко: браунінґ.

Був незвичайно холодний ранок, коли я приїхав. Так, було холодно. Бо од півночи встав лютий ворог, ясний і гострий як меч і світив ледяним оком і гнав диханнєм дими по небу, а по снїгу їх чорні тїни. Сонце стояло якесь безпомічне і нерішуче. Боялось навіть моргнути. Пригнїчений снїг міцно припав до землї, гладенький, покірний. Тїкали кудись люде і конї, тїкали дими, тїкала біла пара з людей і з худоби, так наче жорстокий ворог гнав ся за ними. Менї не було страшно. Було цїкаво. Оглядав город, тепер менї близький так як могила, город, в якому будинки збились у масу, як вівцї у холод, мущини сивими стали з морозу, а обличчя жінок цвіли як мак.

Ще того дня пішов блукати. Змішавсь з юрбою й ходив. Сїрий, чужий, невідомий. Вдовж невідомих вулиць. Мовчав, хоч треба було питати, хоч треба було богато знати. Де він живе? Коли виходить і де буває? Коли їсть, спить, всї його звички. Який він з себе? Але поволї. Не все відразу. Пляну не мав.

Де? Як? Коли?.. Властиво була тисяча плянів, що кружили ся й гасли у мізку, як снопи іскор з машини у темному полї... Була лиш певність, тверда як скеля: він буде мій. І я знайшов будинок, де він живе. Жовтий, великий, холодний. Казенна будка й казенний сторож, що грів свої руки і скрипів по снїгу взад і вперед, як пес на ланцюгу.

— Ага!

Се я сказав?

Нї, лиш подумав.

Я сїв на бульварі, напроти будинку, і дім вороже дивив ся на мене рядами чорних, холодних шибок. Менї хотїлось очима звалити стїни, побачить того, за ким курились села, за ким люде, як цьковані звіри, стїкали кровю. Бо й він, і ті села, люде, я й браунінґ були як кільця одного ланцюга. І чим довше сидїв я проти будинку, тим більше пекла мене в серцї холодна крижина зваги.

— Так треба.

Се я сказав?

Нї, лиш подумав.

І знов круг мене люде, знов течія. Яке сьогодня блакитне небо, яке високе і чисте! А золотий сміх сонця! Буха од коней пара, біжать кудись люде, а мороз креше вогню. І весело, що на молодих обличчях стирчать молошні вуси, як в маскарадї, а конї білі і волохаті, немов ягнята... Дзень-дзелень-дзень... Сїють дзвіночки прозорі згуки, а за прудкими ногами коняки пливуть санчата. Біжить на зустріч дївча. Щоки пашать, очи горять—і ловить мій погляд з таким запалом, з таким відданнєм, на які здатні лиш ті, що стрілись на мить, а розстались на віки. І сей роман на мент—гарний й короткий, немов летюча зірка. Я тобі вдячний. Ти кинула квітку у моє серце, а я піймав її і понесу може до самого гробу. До гробу? Якого гробу? Ах, правда...

Тепер що дня я серед люду, сїрий, чужий, неві-

домий. Вбіраю в себе, як земля краплї в посуху, все, що менї треба. Звідки? Тут, там, в повітрі. Бо всї його знали, бо всїм він був ненависний, усїм шкодливий і всї на нього гарчали, як полохливий пес, що боїть ся вкусити. Вранцї він часом гуляє. Ага!.. Але не сам, з ним охорона. О дванадцятій приймає у себе, хоч незнайомих трусять. Я уже знав, що має дочку, любиму дочку, а ще більше любить театр. Знав його звичку гладити бороду—і другу звичку—ховати за спину кулак. Знав врештї, коли він їсть, лягає спати, встає, знав, що було треба і навіть зайве. Так наче збірав ся писати житепис або некрольоґ. Самого не бачив, одначе театр мене зацїкавив. Спинявсь перед стовбами, читав афіши і старав ся вгадати, чим звабити може Фіфі, яка з себе Сесіль і котра з них краща. Був навіть в театрі, бачив Фіфі, бачив Сесіль—його не було.

І знов блукав. Самотний, сїрий і невідомий, немов далека і блїда тїнь.

Врештї побачив. Раз... памятаю... Ранком йшов снїг. Рівний, густий і теплий. Дрібні істоти, що вмерли на небі, спадали на землю, на вічний спочинок, у тихий цвинтар. Ряди домів, ряди дерев, як білі тїни йшли кудись в далеч і розпливались в туманї. Білий потоп. Всї згуки йшли з низу, як з під води. Глухо гудїв соборний дзвін, довго і жалібно плакав затоплений дзвін. Шур-шур... шур-шур...—мірно чаланали ноги. Щось наче велике жувало попід водою, жувало й ковтало згуки. І все, що йшло в туманї, ставало тїнью й щезало на віки.

Раптом в сю тишу вірвалось щось дике і щось безглузде. Як божевільний промчав ся козак, пригнувшись до шиї коня і, здавалось, хрипів з ним разом. А далї конї, чорні, блискучі, мчали карету і в ясному склї, немов у рамах, відбив ся гарний восковий профіль, навислі брови і біла борода. І поки вдивлявсь

я в той образ, все щезло, розплилось і стало тїнью... Що? тїнью?—Так... тїнью...

Мамо!.. Тс... тихо... я невідомий... Ха-ха! Чи ж хто почує той голос, що кричить в серцї, глибоко в серцї?.. Чи буде хто знати, що ти моя мама, а я твій син? Мамо, не плач... Твій син піде на смерть з піднятим чолом і з чистим серцем. Бо в його серцї скипілась кров невинно пролита, бо в нього зіллялись всї людські сльози і полумєм зняв ся народнїй гнїв... Вбивай мене, кате. Ти забиваєш народ...

... Нїколи перше не думав, що світ такий гарний, що клапоть неба, дерево, сміх, голос людини—приносять глибоку радість і як повітрє потрібні людям. Як той багач збіднїлий, що підіймає з землї і цїлує окраєць хлїба, колись кинутий псам. От зараз бачу—і серце сміеть ся до того—горить в колїях у відлигу вогонь лїхтарень, а снїг весь чорний, немов од диму. Капає з стріх і кожна крапля у свому льотї грає вогнями і гомонить. Сяють матові шибки в крамницях, неначе перли, й стоїть над містом сріблястий нїмб, як над святим. Святий, бо мученик.

А я ходив—не міг сидїти в хатї,—а мої думки все йшли за ним, ступінь за ступнем, ревниві і невідступні. Я його бачив. Ось сидить за снїданком, запяв широкі груди і пуска по серветцї мягку білу бороду. Його очи сміють ся до дочки й до рожевої редьки, яку він теж любить. В воскові пальцї бере делїкатно за білий хвостик редьку і йому так приємно, що все таке гарне, чисте, таке смачне, що в хатї тепло і тихо, коло нього красуня дочка і що він сам гарний і важний. Він спочиває... Подають рибу—і він втягує в себе запашну пару і кладе на тарілку великий шматок. Коли б не вдавив ся дурною кісткою! Я так боюсь...

Ось кабінет. Нахмурив брови й уважно читає, а коло ока збірають ся зморщки і скачуть сердито. В слїд за дзвінком біжить чиновник і як же він сер-

дить начальство! Коли б ще не сталось лиха... я так боюсь... боюсь випадку, наглої смерти, бо всеж можливо... Ну, день скінчив ся щасливо, хвалити Бога...

Спальня. Мягке, зелене світло ласкаво лягає на важке тїло, на білу бороду й на благородний старечий профіль. Сон ще не зразу приходить, вітають думи і очи щось бачать там, у сутїнях... може мене? Спи. На добраніч... може до завтра?

Все більше і більше звикаю до нього. Чую, що він вростає у мене, як корінь у землю, стає все дорожчим. Не оддїляю навіть себе од нього. Не можу. Щось таємниче, містичне таїть ся в нашім звязку, так наче один з нас—тїнь другого: поки один з нас живе, другий теж мусить жити. І навіть браунінґ ховає дві кулї рядом—одна для нього, друга для мене.

В ночи він снив ся, гарний величнїй старець, з восковим обличчем. А в день сичав у грудях неспокій. Щось дратувало, щось ссало серце, чогось не ставало. Тепер вже знаю. То колотилось бажаннє почути голос. Я мусїв його почути.

А час волїк ся.

... Я знову стрів ся із нею. З тою, що кинула квітку у моє серце. Зирнула на мене таким привітним, ніжно-цїкавим оком, що квітка ожила й запахла. Й настала відразу весна, ожили сонце, радість і сміх... я хтїв схопити отак в обійми якусь людину, що йшла на зустріч з суворим обличчем, і притиснути до серця: брате!.. Побачив тебе, моя мамо, як ти латаєш свою чорну одежу при світлї лямпи... добра і бідна... мила і бідна... і слухав, наче музику, гомін життя... Щасливий і знову вільний, знов син землї, не гнїв народу... І щез з перед мене противний профіль... Що? Щез? Геть все із серця! Я невідомий...

Тепер я тут, серед сих стїн, як звір у пастцї... Се ти, слїпе око, що стежиш за мною крізь дїрку в дверях... се ти нагадало... Як? гинути тут... у сьому мішку... коли там воля... робота... товариші... Де? ха-

ха... Вікно високо? Високо... А підкопатись?.. під стіни?.. Се ж неможливо. Розбити голову в стінку?.. Один... одинокий... як нудно... як нудно... А може? Ні...

. . . . . .

Як дивно, як незвичайно дивно. Я чую—дзвонять, там десь в горі. Обмерзлі дерева, дрібненькі гилячки, покриті льодом. Блискучим льодом, прозорим склом. Старий дзвонар-вітер зібрав до купи тисячі ниток і хилитає галузки і дзвонить тай дзвонить... Тень-телень-дзень... тень-телень-дзень... І скачуть вогні по галузках—зелені, червоні, сині... Де се я чув? І коли чув? Тоді, як був маленьким? Коли ж я чув?.. Ах, правда, сеж було недавно... дні три, чотири... Тень-телень-дзень... Тень-телень-дзень...

. . . . . .

Пече мене сором на саму згадку. Одного разу... так, одного разу—і більш ніколи. Одного разу я озирнув ся, бо чув на плечах слід чужих очей, слизький, холодний. Щось ішло за мною. Якесь пальто. Я завернув. Воно. Пішов тихіще. Так само. Став біля дерева. Здаєть ся, стало. Чи озирнутись? Ні. Я пішов швидче. Так наче бігло. Може то серце? Хто його знає... Се дратувало. Набрав ся зваги, вернув назад, просто на нього. Стрілись очима. Мої байдужі, невинні, спокійні, а в нього гострі як голки й лукаві. В куточках сміх. Ну, добре. Щож далї? Ти хитрий, я теж не менше. Натягнув нерви, як снасти у бурю, і йду. Здаєть ся, одстало. Чи озирнутись? Ні. Свищу. Байдуже. Що я свищу? Невже марсельєзу? Скоріще—вальс... Чого ходити? Не краще сидіти в хаті, на самотї і на звертати на себе уваги? Здаєть ся, одстало. Я озирнув ся. Нікого. Значить, безпечно. Пішов на ліво, в якийсь проулок... і просто наткнув ся на нього... на гострий, холодний погляд, немов на штик... Ага! ти стежиш!.. Ти вже наглянув, кого тобі треба і кличеш на поміч, ідеш до нього... Ага! ти ловиш... І раптом встав знизу холод і покотився мов

живе срібло вгору до серця, до горла, до кінчиків пальців... натис на мозок і випхав з чашки... Стріляти? Тікати? Куди? Через баркан? Байдуже, аби тікати... І став я легкий, порожний і мчав на ослїп, як клапоть брудного паперу у бурю, через чужі городи, через баркани, по глибокім снїгу, а за мною щось гнало, свистїло, гукало і простягало руки... То був мій страх. І тільки тодї, як небезпечність минула, коли у чашцї заважив мозок, а в тїлї ожила кров, згадав свою подлість... згадав, що по дорозї кинув свій браунінґ... так, безбач, як щось вороже, щось небезпечне... Назад! Пекучий сором вернув мене знову, через баркани, чужі городи, по глибокім снїгу, назад до нього, хоч би там була яка небезпечність, хоч би там була і сама смерть...

І досї гидко... на саму згадку... і випікає у серцї раву свідомість, що живе в менї подлий і полохливий звір...

... Восковий профіль і біла борода... Він наче бунтував в менї, немов гнївав ся дуже, що вилетїв разом із моїм мозком, хоч на хвилину. Він розростав ся у моїх грудях, займав весь мозок, гнїтив, душив і так хотїлось скинути його. „Ага, ти думав—я твій, а ти тепер мій“... сміяв ся злорадно він в менї і дратував. Бо що він для мене? І в чому наш звязок? Я гнїв народу і його кара, диханнє уст правди, огонь з чорної хмари людської кривди, стріла з його лука...

... Так наче знав. Так жадібно пилось повітрє, так вільно дихали груди, так широко очи дивились, немов в останнє. Іней... впав на все іней й спустила ся ніч, тиха, чутка і глибока. Цвіли дерева холодним квітом, білі і легкі, немов весїльні дївчата. Стояла тополя уся в серпанку, струнка і тремтяча, як наречена, що йде до шлюбу. Чекала: прийде юнак, візьме за руку і поведе. Серед весїльних гостей, в блакитній тиші, поміж вогнїв. А небо чисте і темнє

і запашне, немов з фіялок. І там весільні гості. Прийшли всї зорі, навіть маленькі, що не виходять у вохкі ночі, збились у купки, стали рядками, розсїлись самотно, блїді, тихенькі, скромні і—пишні, блискучі, нахабні, що що-хвилини міняють колїр. З далеких вулиць плила музика людського гаму і бігли дзвіночки чисті і голі, як но купелї... То була весїльна ніч, моя весїльна ніч... Цвіла у серцї квітка й надив очи знайомий погляд—хто знає звідки—з мінливих зірок, з квіту дерев... Перша й остання ніч... Так наче знав.

Щось мало бути цїкаве в театрі, бо люде йшли. Веселі, жваві, з бренїннєм, немов рої летїли в улїй. Нахабно сміялось холодне світло і ляскали двері. Плили скрізь сани, дихали конї з свистом і з храпом і обкидали снїгом.—Вам білєт?—Ось... і я в рої. Чиєсь боа лоскоче щоки... теплий запах перфум... холодний, горячий погляд... гаркавий: pardon! Перед очима сїра шинеля, а ззаду в шию хтось диха... Чого всї сї дрібницї вїли ся в мозок? Чого як колючки впили ся в нього сї згадки, тодї як велике, кінець і початок і осередок разом—немов ковтнула память. Я памятаю тільки, що затремтїв. Бо вийшов з мене гнїтючий профіль... восковий профіль і став недалеко. Бороду гладив і ховав за спину кулак. І я почув його голос. Тепер той голос, липкий, тягучий, живе в моїх вухах, облїпив мозок... Чи я стріляв?.. Жадного згуку. Гробова тиша. Знялись як крила навислі брови, вигнали з лоба жалібни очи, покірні і полохливі як у щеняти і стали тїнью... Великий гнїв, що жив у менї, вилетїв звідти на своє дїло. А у порожнї груди шугнув відразу холодний вітер, просто в пекучу рану... Тільки на мент. Потому нїчого. Не знаю, що було... хвиля чи вічність...

. . . . . .

... Холодний поміст давив мою щоку, перед очима я бачив чобіт, великий, мокрий, а не менї вага—ко-

ліна, руки, аж випірало дух... Враз вдарив гомін, крик... бігли по сходах, гупали двері і щось пищало тонко, як муха... Мороз потому, свіже повітре—і скрізь були люде, цікаві, сторонні, чужі мені люде. Не люде, а ляльки з крамниці... Потому?

Потому—вовча нора, а в ній ми обоє: я й моя смерть... Що ж, жди, чигай на мене крівавим оком... там, з чорних кутків... Ти заслужила собі надгороду...

Що? уже йдуть? і ти встаєш з ними... з чорних кутків? Треба бути спокійним... треба спокійним бути... Таким спокійним, щоб серце стало як криця, щоб гордість скувала чоло, щоби здрігнув ся сам сїрий ранок і зотлїло од жаху серце катів...

Я йду без жалю—так було треба.

Яка прекрасна моя дорога... остання коротка путь... прекрасний ранок, білий, імлистий, немов могильний саван... Брязь... брязь... скрегочуть рушниці з-заду на плечах і толочать ногами свій сїрий погляд люде, що їх несуть... Уже? Так близько?.. Сталось. Не треба... я сам... щоб бачили очи... І свій останнїй віддих... Мамо! Се ти у заметах... пливеш у заметах, як сїра тїнь муки, щоб переняти у теплі долонї останнїй віддих... зітханнє, призначене другим, а не тобі? Не слухай, мамо, і не диви ся...

„Плї!“...

. . . . . .

„Плї“? Се менї вчулось? Я ще живий? Мацаю стїни... так, стїни, тверді, холодні... і бачу ноги свої в черевиках... можу звести ся, встати, набрати в груди повно повітря...

Вікно високо? Високо... А підкопатись? Що, неможливо?

А може?...

1907.

Хмари.

Коли я дивлюсь на хмари, ті діти землї і сонця, що знявшись високо, все вище і вище, мандрують блакитним шляхом, — менї здаєть ся, що бачу душу поета.

Я впізнаю її. Он пливе чиста і біла, спрагла неземних роскошів, прозора і легка, з золотим усміхом на рожевих устах, тремтяча бажаннєм піснї.

Я бачу її. Велика і важка, повна туги й невиплаканих сліз, вагітна всїми скорботами світа, темна од жалю до нещасної землї, вона клубочить ся чорними хвилями, важко дихає переповненими грудьми, ховає лице од сонця і гірко плаче теплими сльозами, аж поки не стане їй легше.

Я знаю її. Вона... Неспокійна, вся насичена вогнем, вся палаюча великим і праведним гнївом. Мчить ся шалено по небу і підганяє лїниву землю золотою різкою... Вперед... вперед... швидше разом із нею... в мілїон раз швидше в повітрі... І гукає так, щоб всї почули, щоб нїхто не спав, щоб всї прокинулись...

Я розумію її. Вічно невдоволена, вічно шукаюча, з вічним питаннєм—„на що? до чого?“—вона спустила сїрі крила над землею, щоб не було видко сонця, щоб потопала в тїнях земля і сїє дрібну мряку суму...

Поете, я не дивуюсь, що любиш хмари. Але я співчуваю тобї, коли з тужливою з а з д р і с т ю стежиш за хмаркою, що тоне, розпливаєть ся і гине в блакитній пустелї...

Утома.

Душа моя втомлена — і навіть той жаль, що почуваю, нагадує лиш усміх, застиглий на обличї мерця...

Я маю жаль до неба, бо хмари, що проходять по ньому, не лишають там жадного слїду: воно знов стає ясним й блакитним.

Жаль маю до землї, бо тїни, що вкривають її, пересунуть ся на инше місце, і де було тьмяно і сумно, знов ляже золото сонця.

З жалем дивлюсь на воду: мов дзеркало одбиває вона красу світа, і коли невдоволена навіть—ламле всї лїнії й фарби і творить своє.

І маю жаль я до осїнної рослини: кожна брунька ховає в собі надію життя і дасть нові пагони.

Тодї як я...

Тодї як попіл надій моїх нерухомою хмарою завис надї мною, тодї як сонце щастя не зжене з душі тїний, як дзеркало душі моєї померхло, потьмарилось, не одбива нїчого, тодї як те, що облетїло і стало голим—не розіветь ся знову.

І чом не живу я, вища істота, як те мертве небо, як нежива земля, як вода, як рослина?

Спитати?

Не хочу... Втомив ся...

Самотний.

Я слухаю співи, яких ніхто не чує: то співає моя душа.

Завжди і всюди чую її любимий приспів.

— А ти самотний!

І ніщо не заглушить — я се знаю — ніщо не заглушить тихого співу: крізь стогін хуґи, крізь сміх весни, крізь регіт грому і плюскіт зливи—я все вчуваю:

— Самотний!... самотний!...

Навколо люди. Блищать їх очи, тремтять їх голоси... снує срібну нитку розум і золоту серце, хвиля життя виходить з берегів, шумить і грає—і коли до уст моїх торкаєть ся келих веселощів — я чую вже знайомий реквієм душі:

— А ти самотний!...

Я плачу. З мого серця теж ллет ся струмок в море людського горя. І хоч тепла рука моя простягнена для дружнього стиску там, де його треба, хоч душа моя розкрита для чужого горя, як квітка для роси, а проте... а разом з тим—я чую—встає з глибини, як вічне прокляте:

— Ха-ха! Ти всеж самотний!

І коли навіть біля серця мого бєть ся кохаюче серце, коли дві искри злучають ся в поломінь щастя, коли здаєть ся, що сфінкс розгаданий вже — і тоді навіть...

... І тоді навіть чорним клубком котить ся в грудях моїх болїсний й гордий покрик:

— А я... самотний!...

ЗМІСТ.

	стор.
Дебют	3
Сміх	35
Intermezzo	49
Fata morgana	64
Як ми їздили до Криниці	149
В дорозї	162
Невідомий	180
Хмари	190
Утома	191
Самотний	192

ЗАУВАЖЕНІ ПОМИЛКИ:

ст.	4	ряд.	12	з гори	воорушить	треба	ворушить
„	18	„	„	„	тіліки	„	тільки
„	21	„	14	„	зваєте	„	знаєте
„	22	„	16	„	бачиті	„	бачить
„	51	„	12	„	свої	„	свої
„	„	„	„	„	ча	„	чи
„	„	„	13	„	ти	„	та
„	„	„	14	„	са	„	ся
„	57	„	18	„	скрібає	„	стрибає
„	59	„	14	„	уло	„	було
„	59	„	15	„	склянцбі	„	склянці
„	63	„	3	„	„найбизша	„	„найблизша
„	75	„	4	„	кожнаго	„	кожного
„	98	„	8	„	походнть	„	походить
„	104	„	14	„	зваєш	„	знаєш
„	121	„	5	„	йди	„	йти
„	136	„	3	„	мннула	„	минула
„	148	„	6	„	одсунусь	„	одсунувсь
„	„	„	14	„	пожовка	„	пожовкла
„	151	„	14	„	розвязив	„	розвязав
„	160	„	12	„	горільчаний	„	горілчаний
„	„	„	7	з низ.	лнш	„	лиш
„	171	„	15	з гор.	міцпо	„	міцно
„	188	„	1	з низ.	не	„	на
„	190	„	3	з „	тобї	„	тобі
„	191	„	2	з гор.	усміх	„	усміх
„	„	„	„	„	обличї	„	обличі